

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК 94:323.2(477.44)

Сергій ГУЛА*

Боротьба органів НКВС–НКДБ УРСР з антирадянськими елементами у Вінницькій області у 1944–1945 рр.

На основі віднайдених документів аналізується діяльність радянських органів державної безпеки щодо виявлення та арештів антирадянських елементів після вигнання нацистів та їх союзників із території Вінницької області. До кола таких осіб, що постійно розширювалося, потрапляли не лише особи, які співробітничали з окупаційними адміністраціями, але значна кількість людей, котрих підозрювали в українському націоналізмі та незадоволенні радянською владою.

Ключові слова: органи державної безпеки, антирадянські елементи, українські націоналісти, політичні репресії, Вінницька область.

---

* *Гула Сергій Анатолійович* – аспірант Інституту історії України НАН України.

Дослідження репресій, здійснених комуністичним режимом у радянській Україні, сприяло не лише нагромадженню нових знань, але й дозволило суттєво поглибити розуміння сучасних історичних процесів в країні. Історики з'ясували причини та механізми політичних репресій, встановлено замовників та виконавців численних злочинів. Увага вчених зосередилася на подіях 1920–1930-х рр., проблематиці державної хлібозаготівлі, розкуркулення, насильницької колективізації, показових судових процесів, масштабних арештів під час Голодомору та Великого терору¹. Менш вивченим залишився перебіг політичних репресій 1940-х – 1950-х рр., проте він має вагоме значення для осмислення природи режиму після Другої світової війни, «традиційності» та новацій у функціонуванні радянської держави з її каральними органами, протистояння та взаємозв'язків із суспільством тощо.

Від початку зауважу, що для розуміння методів і форм діяльності радянських спецслужб необхідно враховувати якомога більше характерних особливостей історичного тла. Діяльність партійно-радянських та каральних структур потрібно розглядати не відсторонено від соціуму, а як його складову. Окрім того, що суспільство чи певна соціальна група була об'єктом діяльності владних структур, вона одночасно виступала суб'єктом суспільно-політичних процесів, її повноцінною стороною. У контексті нашого дослідження можна виокремити три сторони взаємодії – радянська влада, органи держбезпеки, які хоча й були складовою цією влади, утім, в аналізованій ситуації виступали повноцінним суб'єктом з делегованими повноваженнями, і суспільство загалом. Оптика кожної із названих сторін детермінувала подальшу стратегію власної поведінки і умови взаємо-

---

¹ Політичні репресії в Україні. (1917–1980-ті рр.): Бібліограф. покажчик / Авт. вступ. ст. С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов; упор. С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. – К., 2007. – 456 с.; Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Наук.-допом. бібліограф. покажчик / Авт.-упоряд. Є. Бабиц, В. Патока; авт. вступ. ст. С. Білокінь. – К.: Смолоскип, 2007. – 519 с.; Політичні репресії радянської доби в Україні: Наук.-доп. бібліограф. покажчик / Упоряд. Т. Приліпко, О. Марченко, З. Мусіна; авт. вступ. ст. Ю. Шаповал; Держ. іст. б-ка України. – К.: Арістей, 2008. – 684 с.

відносин та співіснування з іншою стороною. Ми намагалися змоделювати бачення кожної сторони на ситуацію, що склалася у перші дні вигнання нацистів з окупованої території.

Передчуття незворотності перемоги СРСР у німецько-радянській війні надавало партійному керівництві впевненості в ефективності управління перевіреними методами державного терору, одним із виконавців якого був розгалужений каральний апарат НКВС–НКДБ. Функціонування радянських органів державної безпеки на звільненій від нацистів території розглядалося у вітчизняній та зарубіжній історіографії у різних контекстах. На основі архівних документів, зокрема Галузевого державного архіву Служби безпеки України, доведено, що опір радянській владі з боку населення чинився упродовж усього періоду війни. Репресії проти дійсних й уявних «зрадників» та «ворогів» здійснювалися на фронті і в тилу. Підтвердженням може слугувати розростання мережі Головного управління таборів НКВС СРСР (рос. – ГУЛАГ НКВД ССРСР) у період 1941–1944 рр., збільшення кількості засуджених за «шпигунство», «терористично-підіривні дії» тощо. Післявоєнні роки не були винятком. Кількість осіб, що поповнила табірну систему у 1944–1946 рр. зростала на 45%².

Така динаміка, зокрема, спричинена новими хвилями репресій за національною ознакою. Якщо керівництво держави намагалось чистками 1937–1938 рр. знищити політично активних представників певних національних груп, то у реаліях тотальної війни знешкоджували «ворожі нації» або «нації-коллаборанти»³. Це надало змогу завершити етнічну гомогенізацію прикордонних смуг та поліетнічних регіонів Радянського Союзу⁴.

Пересічні громадяни, які витримали тягар війни, заплатили за перемогу у війні десятками мільйонів життів, мали певний поріг очікувань від влади щодо лібералізації повсякденного життя. Зрозумівши, що змін на краще годі сподіватися, населен-

² Чорна книга комунізму. Злочини, терор, репресії / Стефан Куртуа [та ін.]. – Л.: Афіша, 2008. – С. 208.

³ Коммунизм, террор, человек. Дискуссионные статьи на тему «Черной книги коммунизма» / Сост. С. Кройцбергер, И. Маннтойфель, А. Штейнингер. – К.: Оптима, 2001. – С. 39.

ня використовувало різні моделі опору сталінській владі. Французький дослідник Н. Верт виокремив найпоширеніші чотири типи опору радянській владі – активний опір, соціальна непоко́ра, незгода у формі ситуативної опозиції чи нонконформістських поглядів, опір ідентичностей до «цінностей» та ідеології режиму⁵. Зокрема, прикладом активного опору сталінському режиму автор назвав збройну боротьбу ОУН, УПА на теренах Західної України:

«Села Західної України були упокорені лише у 1950 р. ціною масштабних каральних операцій, переселення цілих поселень та масових депортацій»⁶.

Враховуючи масштаб збройної боротьби націоналістичного підпілля з радянською владою Н. Верт назвав це «війною під час війни і після війни»⁷.

Серед різних аспектів повоєнних репресій радянської влади тема збройного опору насильницькій радянській західних областей УРСР в історіографічній спадщині ґрунтовно досліджена. Серед численних праць вирізняється науково-документальне серійне видання «Літопис УПА». Із часу його заснування 1973 р. колишніми вояками УПА видано понад сотню томів. Хоча більшість документів присвячені діяльності українського збройного підпілля на теренах західних областей УРСР, проте в окремих книгах також територіально представлені інші частини республіки. У деяких томах зосереджено документи щодо протистояння радянських спецслужб із повстанською армією після вигнання нацистів, в тому числі на території Поділля⁸.

⁴ *Баберовскі Й.* Червоний терор. Історія сталінізму / Пер. з нім.: Олег Маєвський. – К.: К.І.С., 2007. – С. 198.

⁵ *Верт Н.* Террор и беспорядок. Сталинизм как система / Пер. с фр. А. И. Пигалева. – М.: РОССПЭН: Президентский центр Б. Н. Ельцина, 2010. – С. 338–341.

⁶ *Верт Н.* Террор и беспорядок. Сталинизм как система. – С. 344.

⁷ Там само. – С. 326.

⁸ Літопис Української Повстанської Армії: нова серія / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; ред. П. Й. Потічний. – Торонто–Л., 1989. – Т. 4: Боротьба УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС,

Враховуючи розгалужену систему українського підпільного руху та вагому підтримку серед місцевого населення, радянські спецслужби у боротьбі використовували усі можливі засоби. Маючи неабиякий досвід агентурної роботи у німецько-радянському протистоянні, чекісти випрацювали низку методів з викриття підпільних груп, імітації їх діяльності для дискредитації та позбавлення підтримки серед населення. В. Сергійчук дослідив, що одним із «ефективних» методів агентурно-оперативної роботи стало створення спецгруп за участю колишніх підпільників, завданням яких була інтеграція у підпільний рух, його дестабілізація та виведення під удари бойових груп НКДБ УРСР⁹. Автор також дослідив боротьбу із українським підпіллям на теренах Поділля¹⁰. Використання значної кількості архівних матеріалів зруйнувало стереотип про діяльність оунівського підпілля лише на західних територіях української держави.

Однак потрібно констатувати, що діяльність радянських органів державної безпеки на інших звільнених від нацистів територіях УРСР, зокрема й Поділля, є малодослідженою проблемою, на противагу довоєнного періоду їх функціонування. У пропонуваній статті автор зробив спробу дослідити специфіку боротьби органів НКВС–НКДБ з антирадянськими елементами у перші роки повернення радянської влади у Вінницьку область.

На завершальному етапі німецько-радянської війни влада як ніколи до того часу ототожнювалася із Й. Сталіним, якому була підпорядкована вертикаль партійно-радянського управління. Як зауважив Н. Верт, саме в цей період контроль сталінської держави над суспільством був всеохоплюючим, найефективнішим, найближчим, що було результатом реалізованої тоталітарної моделі¹¹. Вождь не визнавав провини за катаст-

---

МДБ–КДБ: 1943–1959, Кн. 1: 1943–1945. – Торонто–Л., 2002. – 427 с.; Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944–1946. Документи і матеріали. – Торонто–Л., 2007. – 1448 с.

⁹ *Сергійчук В.* Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецбоїв НКВС–НКДБ під виглядом ОУН–УПА. Вид. друге, доповнене. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – 184 с.

¹⁰ *Сергійчук В.* Український здвиг: у 5 т. Т. 4: Поділля. 1939–1955. – К.: Укр. вид. спілка, 2005. – 840 с.

рофи початкового періоду війни, тривалу окупацію нацистами та їх союзниками значної території СРСР і не збирався робити цього. Відповідальність за поразки на фронті та економіці перекладалися на плечі конкретних «винних» осіб, які ставали «ворогами народу», «диверсантами» або «зрадниками батьківщини».

Крім того, мільйони людей, які залишалися кілька років на окупованій території, були підозрілими в очах диктатора та інших керманічів СРСР. Формально партійно-радянське керівництво опікувалося населенням окупованих територій, заявляючи про масові страждання цивільного населення. Але на практиці була ухвалена низка нормативних актів, де були визначені категорія осіб, які підлягали негайному арешту й покаранню за колаборацію чи антирадянську діяльність. Критерії таких осіб були надто розмиті. У результаті під потенційне та реальне покарання потрапляла вагома більшість населення колишньої тимчасово окупованої нацистами території. Фактично очільники радянської держави санкціонували своєрідну презумпцію винуватості, допоки не буде доведено протилежне.

Радянська бюрократія того часу визнала прийнятні моделі поведінки для осіб, які побували в окупації. Так, у публічній сфері стверджувалося, що «радянськими людьми» були партизани, підпільники, ті хто їм допомагав (за свідченнями партизан). Інші були «сумнівними людьми», які невідомо як поводити себе за часів окупації. До осіб, які працювали у місцевому самоуправлінні чи окупаційних органах, громадському господарстві, остарбайтером тощо влада застосовувала різного роду репресії¹². Все залежало від рівня співпраці із окупаційною владою, але покарання, здебільшого, було неминучим.

Водночас перед очільниками Компартії та місцевими чиновниками актуалізувалися завдання відбудови економіки, інфраструктури, відновлення соціально-культурного життя, інтеграції до повсякденного існування мільйонів жителів, які були вирвані з соціуму війною. Опираючись на попередній досвід,

¹¹ *Верм Н.* Террор и беспорядок. Сталинизм как система. – С. 338–341.

¹² Опублікована значна кількість наукової літератури з цих проблем.

керівники країни були переконаними, що бажані результати швидше досягалися методами примусу і репресій.

Постокупаційна ситуація була дещо новою для каральних структур. Налагоджена довоєнна репресивна система «розбалансувалася»: особовий склад спецслужб виявився розосередженим по різних територіях та завданнях: одні обслуговували лінію фронту, інші контролювали та очолювали партизанську боротьбу, найдосвідченіші – проводили контррозвідувальні «ігри». Довоєнна розгалужена мережа інформаторів та агентури була втрачена повністю чи частково. Кадрове поповнення органів держбезпеки із числа колишніх фронтовиків чи партійців мало вади: у цих людей не було досвіду оперативної роботи, необхідних професійних навичок; на службу в апарати НКВС–НКДБ часто призначалися особи, які не знали місцеві особливості, у багатьох випадках фізичний та психічний стан нових співробітників був незадовільним.

Як зауважувалося вище, було б хибним розглядати населення лише як об'єкт сталінської політики. На наш погляд, діяльність органів держбезпеки значною мірою залежала від пересічних громадян, які сприяли їхній роботі. Якщо політичні репресії 1930-х рр. певним чином реалізовувалися на основі накопиченого агентурного матеріалу, то під час війни та перші повоєнні роки таких даних було значно менше. Утім, чимало осіб ініціативно надавали органам держбезпеки необхідні свідчення та підстави для репресій. Мотивація такої поведінки була різна: від бажання справедливості й покарання справжніх злочинців та поплічників нацистів до банальних зведень особистих рахунків з корисливих і побутових причин.

Принагідно зауважимо, що після вигнання нацистів населення перебувало не лише у великій соціально-економічній катастрофі, але й у глибокій культурно-ціннісній кризі. Знеціненість людського життя жахами війни та окупаційним терором доповнювалася поляризацією суспільства – на прихильників радянської влади і тих, хто вбачав у представниках радянської влади окупанта і боровся за самостійну Україну «без Гітлера і Сталіна». Це протистояння відбувалося протягом війни і тривало у повоєнні роки.

Для об'єктивного висвітлення досліджуваних процесів необхідно враховувати історичний контекст, в якому жили, діяли, ухвалювали рішення та обирали моделі поведінки конкретні люди. Зазначимо кілька особливостей, що мала Вінницька область у складі Поділля в першій половині ХХ ст.

У роки Української революції 1917–1921 рр. на Поділлі розгорнувся активний селянський рух, вагома частка місцевого населення підтримувала державні структури й армію Української Народної Республіки. Після встановлення радянської влади протягом кількох років тривав повстанський рух, за офіційною мовою того часу – «політичний бандитизм», який жорстоко придушували органи ВУНК–ДПУ.

Створена у лютому 1932 р. Вінницька область до 1939–1940 рр. межувала з «ворожими» радянській владі Польщею і Румунією. У період Голодомору 1932–1933 рр. населення області зменшилася майже на півмільйона осіб¹³. У період Великого терору було репресовано понад 20 тис. осіб, із них розстріляли 13 475¹⁴.

Жителі Вінниці знали про масові розстріли й таємні поховання людей, здійснювані співробітниками обласного управління НКВС у центрі міста у 1937–1938 рр. Із початком нацистської окупації Вінниці обурені люди почали звертатися до окупаційної адміністрації та органів самоврядування з проханнями з'ясувати ситуацію з таємними похованнями НКВС у 1937–1938 рр. Нацисти у 1943 р. вирішили використати ексгумацію жертв комуністичного режиму у пропагандистських цілях. У травні 1943 р. розпочато розкопки у Вінниці. Жителі міста й області з жахом упізнавали останки рідних, убитих співробітниками НКВС. Газети в Україні і в багатьох країнах Європи висвітлювали цю подію.

¹³ Васильєв В. Репресивна політика керівництва СРСР на Поділлі: погляд з XXI століття // Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті: мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Вінниця, 23–24 лист. 2001 р.) / редкол.: А Т. Давидюк, П. М. Кравченко, В. П. Лациба. – Вінниця: Велес, 2002. – С. 15.

¹⁴ Васильєв В., Кравченко П., Подкур Р. Політичні репресії на Вінниччині 1918–1980-ті рр. // Реабілітовані історією. Вінницька область. Кн. 1. – Вінниця, 2006. – С. 51.

Специфікою окупаційного режиму на території Вінницької області було те, що одна її частина була включена до райхскомісаріату «Україна», а інша – до губернаторства «Трансністрія». Функціонування нацистського та румунського режимів забезпечувалися власною структурою, стратегією та методами управління¹⁵. Як аграрний регіон ця територія відігравала важливу роль у забезпеченні окупаційних військ сільськогосподарською продукцією¹⁶.

Зазначені аспекти історичних подій впливали на спрямованість діяльності радянських органів держбезпеки після вигнання нацистів. Радянські армійські підрозділи увійшли на територію області 28 грудня 1943 р. Першими частково були звільнені від нацистів Козятинський, Погребищенський та Плисківський райони. На цій території розпочала діяльність оперативна група УНКВС–УНКДБ по Вінницької області. Вже 6 січня 1944 р. основна частина співробітників групи передислокувалася з Руженського району Житомирської області у Козятин Вінницької області¹⁷, а станом на 12 січня переїхала до м. Погребища¹⁸. Зі звільнення нових районів вслід за оперативною групою поверталися райапарати НКВС–НКДБ. У більшості випадків вони займали приміщення, в яких розташовувалися у довоєнний час, оскільки більшість їх збереглася.

Діяльність співробітників УНКВС у перші місяці проводилася у безпосередній близькості до фронту. Так, начальник УНКВС по Вінницькій області О. Громінський у доповідній записці наркомуну внутрішніх справ УРСР В. Рясному від 1 лютого 1944 р. скаржився на труднощі розгортання чекістської роботи. Зокрема, це часті нальоти німецької авіації, артилерійські обстріли, масштабні переміщення військ та евакуація населен-

---

¹⁵ Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941–1944 гг. / Сост. В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, С. Д. Гальчак, Д. Байрау, А. Вайнер. – М.: РОССПЭН, 2010. – С. 35–42.

¹⁶ Там же. – С. 32, 37.

¹⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 1.

¹⁸ Там само, арк. 10.

ня із прифронтових районів¹⁹. Ситуація погіршилася у другій половині січня, коли німецькі війська почали відвойовувати втрачені позиції. Кількість звільнених Червоною армією районів Вінницької області зменшилася з восьми до трьох. Через відступ радянських військ 30 січня 1944 р. співробітники УНКВС переїхали з Погребища до с. Бабинці Погребищенського району²⁰. Евакуювали також арештованих. У згаданій доповідній записці зазначалося, що 161 арештант вивезений до с. Ново-Фастів, що погіршило їхній режим утримання та харчування, а також слідчу роботу співробітників УНКВС. Тому О. Громінський звертався з проханням перевести в'язнів до однієї з тюрем Київської області²¹.

У фронтових умовах налагоджувалася взаємодія між обласним управлінням та райапаратами НКВС²². Із цією метою регулярно відбувалися оперативні наради УНКВС за участю начальників райвідділів, їх заступників із ще окупованих на той час нацистами районів. Вони знайомилися з оперативною обстановкою і переймали досвід своїх колег, що слугувало певною підготовкою для їх майбутньої практичної роботи²³. На таких нарадах заслуховувалася оперативна звітність периферійних органів, давалися практичні поради та агентурні вказівки. Враховуючи брак досвіду агентурно-оперативної роботи співробітників низових апаратів УНКВС, ухвалювалися рішення про посилення їх досвідченими оперативниками обласного управління. Також в усі звільнені райони одразу направлялися групи співробітників відділу по боротьбі з бандитизмом ВББ (рос. – ОББ) у складі 3–5 осіб²⁴.

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 11.

²⁰ Там само, арк. 13.

²¹ Там само, арк. 13–14.

²² Співробітники обласного управління НКВС входили до складу згаданої оперативної групи. Точну дату ліквідації опергрупи встановити не вдалося. О. Громінський підписував документи, де йшлося про діяльність опергрупи, як начальник обласного управління НКВС.

²³ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 43.

²⁴ Там само, арк. 42.

У період звільнення районів області від нацистів облуправлінням НКВС було створено три оперативні групи, завданням яких була допомога периферійним органам. Відразу після звільнення вони починали вербування агентури, відкриття кримінальних справ на націоналістів, поліцейських та інших категорій «державних злочинців», «вилучення контрреволюційного активу»²⁵. У подальші місяці допомога райвідділам НКВС полягала у безпосередній участі співробітників обласного управління у проведенні агентурної роботи, участі в бойових операціях з ліквідації повстанських груп, обстеженнях стану діяльності райапаратів²⁶.

Станом на 1 квітня 1944 р. Вінницька область була повністю звільнена від німецьких військ, й обласне управління повноцінно розпочало роботу. У перших звітних матеріалах діяльності Вінницького облуправління НКВС за січень 1944 р. зазначені арешти осіб наступних категорій: активні поліцейські, старости, шпигуни, націоналісти, власовці, дезертири, інші німецькі поплічники. Окрім того, фігурували і такі категорії, як неактивні поліцейські, яких відправляли у спецтабір НКВС і фолькдойч²⁷. Згодом у звітних матеріалах додалися нові категорії – учасники контрреволюційних виступів, колишні службовці німецьких каральних та адміністративних структур²⁸, бандити, зрадники Батьківщини, диверсанти, терористи²⁹, ухильники від призову³⁰.

Більшість осіб, які перебували під окупацією і репресувалися за названими категоріями, прямо чи опосередковано контактували, чи співпрацювали з окупаційною владою або ж ішли на колаборацію. Окремі з них у тій чи іншій мірі були причетними до нацистських злочинів.

На підставі аналізу агентурних та оперативно-слідчих матеріалів радянських спецслужб умовно можна визначити при-

²⁵ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 81.

²⁶ Там само, арк. 256.

²⁷ Там само, арк. 13.

²⁸ Там само, арк. 16.

²⁹ Там само, арк. 59.

³⁰ Там само, арк. 97.

чини і форми співпраці населення з німецько-румунською окупаційною адміністрацією. У кожному окремому випадку для конкретної людини причина співпраці була суто індивідуальною. За мотивацією можна виокремити добровільну, вимушену чи примусову співпрацю.

Від причин співпраці залежала її форма. Основними формами співпраці були:

- 1) *публічна співпраця* – служба в окупаційній поліції, перебування на адміністративно-управлінських посадах в установах, підприємствах, органах самоврядування, культурно-освітніх закладах тощо;
- 2) *прихована* – полягала у діяльності особи в якості агента чи інформатора.

За тривалістю у часі можна визначити ситуативну, оскільки вибір людини зроблено залежно від обставин, що склалися у конкретний період, та стратегічну, яка передбачала довготривалу співпрацю для досягнення певної мети. Наприклад, українське націоналістичне підпілля умовно погоджувалося на стратегічну співпрацю для використання службового становища своїх членів в окупаційних органах з метою впливу на місцеве населення для розбудови підпільних організацій. На ситуативну і добровільну співпрацю погоджувалися особи, які особисто або їхні родичі постраждали від репресій радянської влади. До співпраці також спонукало бажання помсти партійно-радянському активу, який провадив хлібозаготівлі, розкуркулення та колективізацію.

Наприклад, арештований у вересні 1944 р. Б. І. Вишневський, добровільно пішов на співпрацю з окупаційними властями і видав нацистам сімох партизанів. Слідством встановлено, що під час відступу Червоної армії він читав громадянам німецькі листівки. Потім дістав місцеву газету за 1929 р., у якій була надрукована стаття про те, що Вишневський на цукровому заводі зірвав загальні збори, за що отримав 2,5 роки ув'язнення³¹.

Заступник начальника Козятинської окупаційної поліції Й. І. Бетлинський пішов на службу через те, що у 1929 р. був розкуркулений і висланий у заслання. Зокрема, він заявляв:

³¹ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 189–190.

«Я, син куркуля, маючи злобу на радянську владу, дав свою повну згоду працювати у жандармерії на користь німецької влади»³².

Розкуркулення слугувало вагомим мотивом, який спонукав постраждалих від радянської влади до співпраці з окупаційною адміністрацією. Його співробітники держбезпеки фіксували у значній кількості випадків³³. Зокрема, поліцейський м. Вінниці М. О. Мартинюк заявив:

«Тепер я відімщу Радянській владі за свого батька. Я пам'ятаю, коли мого батька розкуркулили»³⁴.

Серед причин, що спонукали йти на службу до нацистів, були й суто корисливі мотиви. У лавах поліції перебували колишні кримінальні елементи. Так, Н. Ф. Гадзиковський, поліцейський м. Козятина, раніше двічі судимий за хуліганство, зазначив, що «працюючи в поліції, я зможу придбати собі, що захочу»³⁵.

Окремі особи щиро вірили у «добру німецьку армію» і «цивілізовану» Німеччину. Чимало осіб, які пішли на співпрацю з окупаційною адміністрацією, разом з рідними віддано працювали на благо Райху. Так, у березні 1944 р. було відкрито кримінальну справу на М. А. Волянського, старосту с. Кур'янці Погребищенського району, який допомагав виявляти радянських партизан і підпільників. Під час слідства встановлено, що він відправив одну з доньок на роботу до Німеччини³⁶.

У липні 1944 р. Жмеринським райвідділом НКВС був арештований житель м. Браїлів П. А. Сніжинський. Під час окупації він видав нацистам 10 осіб партійно-радянського активу і добровільно відправив свого сина Б. П. Сніжинського на роботу до Німеччини³⁷.

Виявлені документи надали можливість проаналізувати активну роботу відділу ББ УНКВС по Вінницькій області. Співробітники цього відділу вивчали та аналізували політичну ситуа-

³² ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 29.

³³ Там само, арк. 67, 99.

³⁴ Там само, арк. 190.

³⁵ Там само, арк. 29.

³⁶ Там само, арк. 105.

³⁷ Там само, арк. 132.

цію у звільнених від нацистів та румунів районах. Вони розшукували осіб, причетних до нацистських злочинів, поліцейських, активних колаборантів та особливо небезпечних для радянської влади так званих «політичних бандитів» – учасників різних форм українського національного руху і націоналістичного підпілля. До останніх зарахували вояків УПА, членів ОУН, «Просвіти», «ЖСУ³⁸» та ін.

У доповідній записці за січень 1944 р. про роботу облуправління НКВС, що на той час дислокувалося у м. Погребище, зазначалося, що під час німецької окупації відновила свою діяльність українська націоналістична організація. Її члени у поточній діяльності орієнтувалися на Українську військову організацію³⁹.

Станом на 1 лютого 1944 р. співробітники УНКВС по Вінницькій області відкрили і частково реалізували 6 агентурних справ, серед яких чотири справи стосувалися працівників поліції. Під слідством по справі «Зрадники» (рос. – «Предатели») опинилися 20 осіб працівників поліції м. Козятина, із них сімох визначено як активних карателів⁴⁰. Під умовною назвою «Зрадники» розроблялися ще дві аналогічні справи – одна на працівників поліції Плисківського району (арештовано 11 осіб), а інша – на працівників поліції Погребища (арештовано трьох осіб). Четверта «поліцейська» справа «Поплічники» (рос. – «Пособники») була заведена на працівників Самгородської районної поліції. По ній облікували 26 осіб, із них шістьох арештували як активних карателів⁴¹.

Проаналізуємо ці справи докладніше, що надасть можливість зрозуміти специфіку діяльності органів держбезпеки. Однією із перших відкрили агентурну справу «Зрадники» на групу поліцейських м. Козятина, що після вигнання нацистів перейшли на нелегальне становище. Слідчим стали у нагоді вилучені архівні матеріали Козятинської жандармерії, де виявили списки поліцейських⁴². Одного із перших по цій справі арештували Юзе-

³⁸ Жіноча служба України.

³⁹ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 5.

⁴⁰ Особи, які брали участь у вбивствах, арештах, катуваннях.

⁴¹ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 12.

фа Бетлинського, який був старшим поліцейським і мав причетність до знищення 400 єврейських і 20 циганських родин. Під час допитів з'ясували, що підслідний брав участь у підготовці арештованих до розстрілів – доставляв до місця страти, відбирав речі та коштовності⁴³. Для подальшої розробки цієї справи завербували агента – колишнього поліцейського. Його завданням став розшук усіх поліцейських, які проходили по цій справі. Окрім місцевих співробітників, розслідуванням займалися два співробітника ВББ УНКВС по Вінницькій області й один – ВББ НКВС УРСР⁴⁴. Кримінальна справа була завершена 24 червня і передана до військового трибуналу військ НКВС Вінницької області⁴⁵.

У кримінальній справі на поліцейських Плисківського району слідство встановило, що поліцейські Федорук і Натяглий проводили арешти єврейського населення, брали участь у страхах. Вони також арештували колишніх радянських військовополонених, яких запідозрили у зв'язках з партизанами⁴⁶.

У січні 1944 р. відкрили кримінальну справу на працівників Самгородської поліції. Слідство встановило факти їхньої участі у боротьбі із партизанами, арештах, конвоюванні, охороні та страті єврейського населення⁴⁷.

Додатково у Погребищі за вісім днів січня 1944 р. заарештували 12 осіб, які так чи інакше співпрацювали з окупаційною владою. Серед арештованих був Д. К. Сиренко, який упродовж окупації перебував на посаді старости м. Погребище, виконував усі розпорядження німецьких властей: заготівля продуктів, відправка робочої сили на оборонні роботи та різноманітні підприємства⁴⁸.

---

⁴² ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 2.

⁴³ Там само, арк. 3.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само, арк. 99.

⁴⁶ Там само, арк. 101–102.

⁴⁷ Там само, арк. 136–137.

⁴⁸ Там само, арк. 6.

У лютому 1944 р. відкрили агентурну справу на працівників Комсомольської районної поліції під аналогічною назвою «Зрадники». На підставі агентурних донесень і свідчень очевидців встановлювалася причетність до масових розстрілів голови райуправи Довголюка, начальника поліції Желіховського, його заступника Барановського⁴⁹. За період окупації нацистськими каральними органами за участі працівників допоміжної поліції було вбито понад 1000 осіб єврейської національності⁵⁰.

Окрема агентурна справа була відкрита на працівників поліції м. Копайгород і Копайгородського району, які перебували на службі румунських окупаційних військ. Поліція була сформована в основному із колишніх військовослужбовців Червоної армії. У доповідній записці, агентурних донесеннях зазначалося, що вони зрадили присязі і радянській батьківщині, добровільно здалися у полон, особисто виявили бажання піти на службу у поліцію і «поклялися»* підтримувати закони з впровадження «нового фашистського порядку»⁵¹.

Звинувачення стосовно поліцейських в усіх згаданих справах були типовими: насильницька відправка населення на роботи до Німеччини, участь у розстрілах єврейського населення, партизан і партійно-радянського активу.

Після повного вигнання нацистів і румунів з території області агентурно-оперативна діяльність УНКВС по Вінницькій області посилилася. Так, у травні 1944 р. відкрили агентурну справу на працівників Літинської районної поліції. Її організатором був начальник місцевої жандармерії німець Піч. Поліцейські конфіскували продукти, брали участь в арештах радянських активістів, страті понад 1500 представників єврейського населення, боротьбі із партизанськими підрозділами⁵².

У серпні 1944 р. відкрили агентурну справу «Тюремники» (рос. – «Тюремщики») на групу поліцейських Вінницької тюрми.

⁴⁹ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 23.

⁵⁰ Там само, арк. 124.

* Так у документі.

⁵¹ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 103.

⁵² Там само, арк. 77–80, 128.

Більшість тюремної адміністрації і поліції брали участь у конфіскації речей, коштовностей, грошей арештованих, організації розстрілів єврейського населення. Двоє свідків стверджували, що поліцейський Андрійчук з другого поверху кидав у машину дітей, яких вивозили на розстріл⁵³.

По агентурній справі «Шакали» (рос. – «Шакалы»), що її наприкінці серпня 1944 р. відкрили співробітники відділу ББ УНКВС по Вінницькій області, проходили працівники Шаргородської поліції. За агентурними матеріалами, начальник поліції К. С. Кзунь відзначався особливою жорстокістю, брав участь у катуваннях єврейського населення⁵⁴, його серед місцевого населення називали «катом»⁵⁵.

Агентурна справа, що була відкрита 25 вересня 1944 р., об'єднала 46 працівників міської поліції м. Гайсин⁵⁶ та 156 – Гайсинського районної поліції⁵⁷.

У січні 1945 р. Вінницьким райвідділом НКВС відкрито агентурну справу «Нелюди» (рос. – «Изверги») на представників місцевої окупаційної адміністрації та самоуправління с. Сокиринці Вінницького району. Обтяжуючою обставиною їхньої діяльності стало членство в ОУН. Головними фігурантами справи були комендант поліції С. П. Бондар та поліцейський С. М. Чумак. На зборах села вони разом з іншими представниками новобраної влади розповідали про необхідність створення самостійної України, «про Петлюру та його соратника Бандеру, їх цілі та завдання боротьби проти радянської влади»⁵⁸. С. П. Бондар був засуджений до 15 років, С. М. Чумак – до 20 років каторжних робіт і 5 років ураження в правах кожен⁵⁹.

Паралельно відкрили ще одну агентурну справу «Мародери» (рос. – «Мародёры») на поліцейських цього ж села. Фігурантами

⁵³ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 172.

⁵⁴ Там само, арк. 148.

⁵⁵ Там само, арк. 187.

⁵⁶ ГДА СБ України, м. Вінниця, спр. 58, т. 3, арк. 9–9 зв.

⁵⁷ Там само, арк. 16–24.

⁵⁸ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 94, спр. 3, арк. 4.

⁵⁹ Там само, арк. 6.

справи стало 14 осіб. О. П. Бондар і Д. Я. Лісовий допомагали відправляти молодь на роботи до Німеччини, забезпечували продуктами німецьку армію, катували радянських активістів. Так, О. Бондар примусово доправив Д. П. Верецьку до сільської управи. Тягнути її за ноги, говорив:

«А, радянська, пам'ятаєш як мої діти сиділи без кусня хліба через тебе, активістка»⁶⁰.

Також співробітники НКВС проводили агентурно-оперативну роботу щодо агентурних справ на сільську поліцію: «Карпівці» – на працівників поліції с. Карпівка⁶¹, «Яструби» (рос. – «Ястребы») – на працівників поліції с. Сокілець Могилів-Подільського району. За даними агентури та свідченнями місцевих жителів, поліцейські жорстоко поводитися з місцевим населенням – відбирали на користь нацистів хліб, реманент, одяг тощо⁶².

15 січня 1945 р. Самгородським райвідділом НКВС відкрито агентурну справу «Вороги» (рос. – «Враги») на працівників поліції с. Махаринці Самгородського району. Вона об'єднала шість осіб. Поліцейські примушували працювати людей на користь окупантів, відправляли на роботу до Німеччини, а тих, хто відмовлявся – били. Також поліцейські допомагали німецьким жандармам у боротьбі з партизанами⁶³.

У лютому 1945 р. співробітники НКВС завершили кримінальну справу на трьох поліцейських Калинівського району – П. М. Новохацького, Д. В. Іванюту, А. С. Гулака. За версією слідства, Новохацький й Іванюта були причетні до вбивства 1008 євреїв. Страта, організована нацистами, відбулася 30 травня 1942 р. у м. Янів Калинівського району. Того ж дня «гестапівці»* з поліцейськими, серед яких був Гулак, здійснили погром у м. Калинівка. Загинуло 514 євреїв та п'ятеро українців⁶⁴. На допиті Іванюта розповів, що його участь у погромі полягала лише

⁶⁰ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 94, спр. 3, арк. 28.

⁶¹ Там само, арк. 29.

⁶² Там само, арк. 15–18.

⁶³ Там само, арк. 7–9.

* Так у документі.

⁶⁴ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 94, спр. 3, арк. 67.

в охороні тимчасово «помилуваних» спеціалістів єврейської національності, яких мали відправляти до Калинівки⁶⁵.

Загалом на поліцію і жандармерію Калинівського району була відкрита у грудні 1944 р. окрема агентурна справа. Агентурно-оперативну розробку по цій справі завершили лише у листопаді 1954 р. Співробітники держбезпеки установили анкетні дані 13 осіб районної жандармерії⁶⁶. Загальна кількість поліцейських Калинівського району складала 313 осіб⁶⁷.

Вельми показовими були оцінки керівництва УНКВС по Вінницькій області політичного стану регіону. У доповідній записці наркому внутрішніх справ УРСР В. Рясному про роботу відділу ББ обласного УНКВС за січень-лютий 1944 р. зазначалося, що

«незважаючи на деяку засміченість районів зрадницьким і націоналістичним елементом, близькість фронту, віддана радянській владі частина населення активно допомагала місцевим органам у справі відновлення народного господарства й органам НКВС у справі викриття ворожого елементу»⁶⁸.

Надавалася статистика облікованого та репресованого «контрреволюційно-повстанського елементу», що характеризувала «ступінь засміченості» звільнених районів. Так, співробітники УНКВС арештували 184 особи й облікували 557 осіб⁶⁹. Акцентувалася увага, що станом на 1 березня 1944 р. безпосередньо співробітниками відділу ББ УНКВС викрито й арештовано 135 осіб.

Пріоритетом для співробітників місцевих апаратів НКВС–НКДБ залишалася протидія із українськими націоналістами. Враховуючи політично-ідеологічний аспект тривалої боротьби із «українським буржуазним націоналізмом», про агентурно-оперативну розробку та поточне розслідування цих справ систематично надавалися розгорнуті інформаційно-аналітичні звіти.

---

⁶⁵ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 94, спр. 3, арк. 68.

⁶⁶ ГДА СБ України, м. Вінниця, спр. 35, т. 1, арк. 3.

⁶⁷ Там само, арк. 7–18.

⁶⁸ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 15.

⁶⁹ Там само, арк. 16.

У звітних документах зазначалося, що пріоритетними завданнями для облуправління НКВС були:

- а) проведення агентурно-оперативних заходів по викриттю і ліквідації «контрреволюційно-повстанського, націоналістичного і бандитського підпілля»;
- б) якнайшвидша очистка звільнених районів області від ворожої агентури та зрадників;
- в) прискорення агентурно-оперативної розробки справ, що знаходилися у віданні відділу ББ УНКВС, зокрема, справи «Бандерівці»⁷⁰.

Виконуючи ці завдання, апарат УНКВС зосередився на агентурно-аналітичній роботі. Зокрема, вивчалися передумови, розгортання та діяльність українського націоналістичного підпілля на території Вінницької області. У результаті проведених заходів співробітники УНКВС констатували, що у передвоєнні 1939–1940 рр. м. Вінниця й окремі райони області – Дашівський, Літинський і Калинівський та ін. були уражені «контрреволюційно-націоналістичними елементами», котрі на той час знаходилися у глибокому підпіллі, активних дій не проводили. Проте активність націоналістичних груп зросла із «возз'єднанням»* західноукраїнських земель із СРСР. Західноукраїнські націоналісти проникли на територію Вінницької області, активізували свою діяльність і вже на початок 1941 р. місцеві організації мали значні повстанські кадри⁷¹.

За версією радянських спецслужб, німецька розвідка перед війною активно контактувала з українськими націоналістами, а зі вступом на захоплені території почала тимчасово підтримувати їх у боротьбі з радянською владою. Для цього нацисти призначали представників українського підпілля на адміністративні та господарські посади в окупаційній адміністрації та самоуправлінні. Паралельно українські націоналісти почали створювати власні підпільні осередки. Зокрема, у Вінниці підпілля було створено під керівництвом Григорія Мельника, Сте-

⁷⁰ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 43.

* Так у документі.

⁷¹ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 45.

пана Скрипника. В окремих районах області створювалися націоналістичні комітети: у Хмільницькому – під керівництвом А. Купрієвича, у Погребищенському – С. Мороза, у Козятинському – під керівництвом Л. Хуторного⁷².

У Хмільницькому райвідділі НКВС після звільнення району відкрили агентурну справу «Дрантя» (рос. – «Отрепье») на націоналістичну організацію, по якій спочатку проходило 40 осіб. У результаті проведених агентурно-оперативних заходів з'ясувалося, що керівником організації був А. Купрієвич, який до війни працював директором школи. Користуючись своєю посадою, він призначав на ключові посади осіб з проукраїнськими поглядами. У 1943 р. у м. Вінниці нацисти розстріляли його за «націоналістичну діяльність». Після цього керівництво організацією перейняв завідувач лікарні Хмільницького району К. П. Мазурук⁷³. Група у Хмільнику мала свою типографію, де друкувалася література патріотичного змісту із закликом створення самостійної України⁷⁴. В агентурних матеріалах, здобутих співробітниками НКВС, зазначалося, що у

«практичній роботі націоналісти ставили перед собою задачу створення УПА»,

метою якої було організувати масове повстання і захопити владу у свої руки.

Окрім цього, організація займалася створенням осередків ОУН, «Просвіти» і «ЖСУ». Зокрема, у селах Великий і Малий Митник діяли осередки ОУН. Члени організації розповсюджували листівки, ставили українські п'єси, за визначенням слідчих, «співали націоналістичні пісні», зокрема, «Ще не вмерла Україна»⁷⁵.

У результаті агентурно-оперативних заходів співробітниками УНКВС виявлено 133 членів ОУН як районного проводу, так і кущових організацій⁷⁶, згодом кількість причетних до органі-

⁷² ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 46.

⁷³ Там само, оп. 94, спр. 3, арк. 49.

⁷⁴ Там само, оп. 93, спр. 23, арк. 56.

⁷⁵ Там само, арк. 297.

⁷⁶ Там само, арк. 150.

зації зросла до 144⁷⁷. Станом на 1 червня 1944 р. по цій справі арештували 23 особи⁷⁸, наприкінці серпня – 31⁷⁹, у вересні – 41⁸⁰, у жовтні – 46⁸¹, у червні 1945 р. – 58 осіб⁸².

Однією із активних членів цієї організації була М. П. Соловєцька, яка водночас була організатором і керівником «ЖСУ» у м. Хмільник. Вона активно пропагувала ідею створення самостійної України, займалася збором одягу і продуктів для полонених українців⁸³. Інший учасник Хмільницької ОУН, заступник Купрієвича з пропаганди Я. Р. Андрійчук, активно вербував нових членів організації. Зокрема, за його участі до організації долучився директор школи с. Великий Митник Кобржицький, який згодом очолив у селі осередок «Просвіти»⁸⁴. У вересні заарештували В. В. Ігнатович і М. Г. Колесникову – активних членів «ЖСУ», які підтримували тісні зв'язки з Купрієвичем⁸⁵. Ще один фігурант справи М. О. Речпер заарештований через звинувачення в організації випуску української газети і керівництві аматорським хором⁸⁶.

Українських націоналістів виявили у Козятинському районі. Кримінальну справу відкрили на Л. А. Хуторного, колишнього поручника царської армії, який двічі перебував під слідством в органах ДПУ–НКВС, знав німецьку мову⁸⁷. Його звинувачували в тому, що у період нацистської окупації обіймав посаду голови Козятинської районної управи, використовував свої повноваження для розбудови місцевої націоналістичної організації. За

---

⁷⁷ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 238.

⁷⁸ Там само, арк. 56.

⁷⁹ Там само, арк. 151.

⁸⁰ Там само, арк. 196.

⁸¹ Там само, арк. 238.

⁸² Там само, оп. 94, спр. 3, арк. 49.

⁸³ Там само, оп. 93, спр. 23, арк. 153.

⁸⁴ Там само, арк. 154.

⁸⁵ Там само, арк. 193.

⁸⁶ Там само, арк. 194.

⁸⁷ Там само, оп. 94, спр. 3, арк. 31.

його участі поновили роботу деякі місцеві підприємства, він санкціонував відновлення місцевої типографії. Також був членом редакційної колегії декількох місцевих газет, займався перекладом українською мовою німецьких пропагандистських статей. Підтримуючи ідеологічні засади ОУН, він відкрито агітував населення за створення самостійної України і «боротьбу проти радянської влади». Водночас його звинуватили у складанні списків єврейського населення і передачу їх нацистам, сприянні примусовому відправленню населення на роботу до Райху. Вироком військового трибуналу військ НКВС Вінницької області був засуджений до розстрілу⁸⁸.

Паралельно на групу українських націоналістів Козятинина – близьке оточення Хуторного – також відкрили агентурну справу «Націоналісти» (рос. – «Националисты»). В умовах нацистської окупації у відновленій типографії вони організували випуск газети «Козятинська правда», де публікували статті «націоналістичного змісту»⁸⁹. Із перших днів окупації націоналісти серед невдоволеного радянською владою населення проводили активну агітацію щодо вступу до їхньої організації, пропагували ідею самостійної України, згодом закликали приєднуватися до підрозділів УПА.

На початку лютого 1944 р. на українських націоналістів із м. Самгородок відкрили агентурну справу «Бандерівці». В агентурно-оперативній розробці перебувало 14 осіб, із них шістьох арештували як членів «національного комітету», «активних німецьких поплічників»⁹⁰. Згодом у доповідній записці по цій справі повідомлялося, що за півтора місяці до початку німецько-радянської війни на територію Самгородського району Вінницької області із Західної України для створення осередків ОУН прибули громадяни Гончарук, Слюзар і Думанський. Після утвердження нацистської окупаційної адміністрації Гончарука призначили головою районної управи, Слюзара – начальником районної поліції, Думанського – секретарем райуправи. На засі-

⁸⁸ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 66.

⁸⁹ Там само, оп. 94, спр. 3, арк. 32.

⁹⁰ Там само, оп. 93, спр. 23, арк. 25.

данні райуправи Гончарук призначив деяких осіб на посади і заявив, що всі вони є членами націоналістичного комітету «самостійної України під керівництвом Степана Бандери». На засіданні він також оголосив програму та завдання ОУН:

- 1) Створення самостійної України з приєднанням Кубані;
- 2) Організація національної армії;
- 3) Знищення всіх комуністів і комсомольців в Україні;
- 4) Повернення землі монастирям, духовенству і розкуркуленим;
- 5) Надання служби в установах та підприємствах лише українцям і особам, які прийняли українську національність, а також вигнання з України усіх росіян⁹¹.

У донесенні від 17 лютого 1944 р. агент «Буйний» зазначав, що на зібраннях члени ОУН обговорювали, що українцям «державу допоможе організувати Гітлер і його армія, і тому потрібно добиватися, щоб увесь український народ добре працював на користь німців»⁹².

В інформаційно-аналітичній записці також зазначалося, що у практичній роботі націоналісти Самгородка організовували спеціальні бойові групи для боротьби проти радянської влади. Утім, нацистська окупаційна адміністрація почала переслідувати націоналістів. Гончарук і Слюзар змушені були тікати, а решта членів організації пішли у підпілля⁹³.

10 серпня 1944 р. відділом ББ УНКВС була відкрита агентурна справа «Брехуни» (рос. – «Лжецы») на українських націоналістів м. Шаргорода. Її членів звинуватили в антирадянській агітації серед населення під час окупації⁹⁴.

У вересні 1944 р. відкрили агентурну справу «Втікачі» (рос. – «Беглецы») на керівників місцевого самоуправління Немирівського району. Серед них голова райуправи І. В. Гречановський, завідувач торгівельним відділом райуправи А. К. Кіцман, секретар райуправи І. А. Цвень, секретар і завідувач комітетом санітарної допомоги райуправи І. Ф. Напорко та ін. У справі фігуру-

⁹¹ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 18.

⁹² Там само, арк. 19.

⁹³ Там само, арк. 20.

⁹⁴ Там само, арк. 147.

вало 50 осіб. Їх звинувачували у проведенні «контрреволюційної» пропаганди, організації гуртків, банкетів, заохочуванні молоді та інтелігенції до націоналістичної діяльності, «вербування» в ОУН і УПА⁹⁵. Члени немирівської організації проводили перепис населення, а для обліку членів спеціально виготовили значок у формі тризуба⁹⁶.

Осередок українських націоналістів м. Вінниці очолив колишній емігрант, колишній військовослужбовець Армії УНР С. В. Савіцький. За агентурними даними, група готувалася до «відкритої боротьби із радянською владою», вербувала молодь до вступу у підрозділи УПА⁹⁷. По справі проходили В. В. Савіцький (брат С. В. Савіцького) та В. Ф. Савіцький, який під час нацистської окупації працював редактором газети «Вінницькі вісті», служив у кримінальній поліції⁹⁸.

17 жовтня 1944 р. на групу вінницьких учителів-націоналістів відкрили агентурну справу «Прихильники» (рос. – «Приверженцы»). Головним фігурантом справи був К. І. Боримський, який працював директором школи № 7 м. Вінниця. Він розпорядився проводити освітній процес у національно-патріотичному контексті. Зокрема, кожен учень зобов'язувався носити у петлицях жовто-блакитну стрічку, у класах були намальовані українські тризуби. Навчальний процес у школі здійснювався українською мовою. Директор вимагав від учителів розмовляти виключно українською мовою. Учителькам Боримський радив вступати до осередку «ЖСУ»⁹⁹.

По агентурній справі «Покидьки» (рос. – «Подонки») (жовтень 1944 р.) проходили українські націоналісти, які, за версією співробітників УНКВС, під час нацистської окупації виховували дітей у «дусі ненависті до радянської влади»¹⁰⁰. Серед головних фігурантів справи був М. Г. Світличний, який працював дирек-

⁹⁵ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 182.

⁹⁶ Там само, арк. 183.

⁹⁷ Там само, арк. 184.

⁹⁸ Там само, арк. 235.

⁹⁹ Там само, арк. 267–268.

¹⁰⁰ Там само, арк. 227.

тором школи № 11 м. Вінниці. На цю посаду його призначив начальник міського відділу народної освіти, український націоналіст Гайовий. Світличний, будучи директором школи, організовував навчальний процес в «українському буржуазно-націоналістичному дусі», закликав учительок вступати до «ЖСУ». Так, на загальному зібранні школи у 1941 р. він заявив:

«Тепер Україна звільнена від більшовиків, і ми можемо вільно вивчати свою українську мову, створювати свою українську культуру. У цьому допомогла нам німецька армія і її керівник – Гітлер, якому ми повинні бути вдячні»¹⁰¹.

Разом із Світличним по справі проходила учителька школи № 11 м. Вінниці А. К. Постоловська. Одним із пунктів звинувачення стали її тісні зв'язки з першим чоловіком Голубом. Останній свого часу служив в Армії УНР, у 1919–1941 рр. перебував у еміграції, з приходом нацистів повернувся до Вінниці, де, за агентурними даними, обіймав важливу посаду¹⁰². Окрім того, другий чоловік Постоловської був репресований у 1937 р. за «контрреволюційну націоналістичну діяльність»¹⁰³.

У грудні 1944 р. відділ ББ УНКВС по Вінницькій області відкрив агентурну справу «Зречені» (рос. – «Отречённые») на українських націоналістів Брацлавського району. Всього по справі виявили 85 учасників цієї організації. За версією слідства, очолював організацію колишній військовослужбовець Армії УНР Н. А. Мріль, який під час окупації паралельно працював начальником районної поліції¹⁰⁴. Із агентурних свідчень стало відомо, що у вересні 1941 р. Мріль на відкритті гімназії у м. Брацлав зазначив:

«Я – колишній петлюрівець, націоналіст з часів петлюрівщини з 1919 р. Двадцять з зайвим років я перебував у підпіллі, і лише тепер, завдяки нашим визволителям німцям і румунам, і нашим західним братам, я можу вільно видихнути, мені доручено керувати нашою організацією вільних українців»¹⁰⁵.

¹⁰¹ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 230.

¹⁰² Там само, арк. 229.

¹⁰³ Там само, арк. 228.

¹⁰⁴ Там само, арк. 319.

¹⁰⁵ Там само, арк. 321.

Наприкінці лютого 1945 р. Станіславчицьким райвідділом НКВС відкрито справу «Драconi» на групу українських націоналістів с. Будьки. У результаті проведення агентурних заходів співробітники НКВС виявили, що група начебто була організована ще у 1918 р. полковником Армії УНР Августиновим. У 1924 р. його розстріляли за контрреволюційну діяльність. Але з приходом націоналістів із Західної України до них приєдналися члени колишньої групи Августинова і розпочали агітаційну роботу за створення самостійної України. Один із учасників групи Павло Гуцелюк на сільських зборах говорив:

«Я – син Петлюри*, був петлюрівцем і залишуся до кінця свого життя»¹⁰⁶.

Навесні 1945 р. Бершадським райвідділом НКВС відкрито агентурну справу «Самостійники» на членів контрреволюційної націоналістичної організації с. Устя Бершадського району. По справі проходило 9 осіб, які займалися розповсюдженням листівок із закликами боротьби проти більшовиків і німців, за створення самостійної України. Деякі активісти були арештовані румунськими властями за націоналістичну агітацію¹⁰⁷

Під час нацистської окупації у Вінниці у медичному і педагогічному інститутах діяв Союз українського націоналістичного студентства (СУНС). Організаторами та ідейними натхненниками СУНС були професор Махулько-Горбацевич і вже згаданий В. Ф. Савіцький, який одночасно працював на посаді заступника редактора газети «Вінницькі вісті». На підставі агентурних донесень, відділом ББ УНКВС по Вінницькій області відкрито агентурну справу «Нащадки» (рос. – «Наследники»), фігурантами якої були три дівчини-студентки¹⁰⁸.

У вересні 1944 р. відділом ББ УНКВС завершено слідчу справу на групу із 6 осіб, яких звинувачували в організації націоналістичного підпілля у м. Вінниця та області. Під час слідства встановлено, що «нерозкриті у 1937–1938 рр. залишки контр-

---

* Так у тексті.

¹⁰⁶ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 94, спр. 3, арк. 20.

¹⁰⁷ Там само, арк. 10–12.

¹⁰⁸ Там само, арк. 24–25.

революційного націоналістичного підпілля» залишилися на окупованій території і, користуючись невдачами Червоної Армії, почали створювати організації ОУН. Метою їх діяльності була боротьба з радянською владою і Червоною Армією, створення самостійної України. Для цього члени ОУН проводили серед населення націоналістичну агітацію і пропаганду, розповсюджували відозви, націоналістичні листівки і брошури, вербували населення в УПА. Один із головних обвинувачених був директор Якушинецького сільськогосподарського технікуму Д. І. Коломійцев. Використовуючи свою посаду, він активно пропагував студентам ідею українського націоналізму, писав «контрреволюційні вірші», на зборах і мітингах критикував радянську владу¹⁰⁹. Інша фігурантка справи – студентка М. О. Заїка, яку до осередку ОУН залучила студентка із Західної України під псевдо «Іра». Разом з однодумцями вони збиралися на нелегальні зустрічі, де вивчали напам'ять заповіді українських націоналістів і націоналістичну книгу «Історія України». У 1943 р. Заїка перетворила свою квартиру у с. Бруслинів Літинського району на конспіративну квартиру для зібрань провідників УПА. Під головуванням керівника підрозділу УПА «Батька Богун» у засіданнях брали участь командир підрозділу УПА «Олег» (Ілля Ткачук), його заступник «Саблюк», керівник груп по Калинівському району «Грім» та інші. На зібраннях обговорювалися плани операцій повстанців на території Літинського, Калинівського і Хмільницького районів¹¹⁰.

У жовтні 1944 р. було відкрито агентурну справу «Вороги» (рос. – «Враги») на осередок ОУН містечка Чернівці. До цієї організації вступили фактично всі ключові посадові особи Чернівецької райуправи. Для налагодження роботи організації з Вінниці до Чернівців приїхав Василь Собчук. На зібраннях членів місцевої ОУН Собчук ознайомив їх з програмою українських націоналістів, зачитуючи відозви та прокламації. Також організував систему розповсюдження націоналістичної агітації і взаємодії між членами організації. Ця група діяла з дотриман-

¹⁰⁹ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 200.

¹¹⁰ Там само, арк. 203.

ням суворой конспірації¹¹¹. Із приходом румунської адміністрації більшість членів цього осередку перейшли працювати до районної претури¹¹².

6 листопада 1944 р. у с. Камянка Липовецького району співробітники місцевого відділу НКВС арештували шістьох українських націоналістів для «попередження можливого вчинення терористичних актів»¹¹³ напередодні святкування «жовтневого свята». За даними агентури, вони співали «націоналістичні пісні», зокрема, «Ще не вмерла Україна»¹¹⁴.

Наприкінці 1944 р. Барський райвідділ НКВС відкрив агентурну справу «Пройдисвіти» (рос. – «Проходимцы») на підпільну націоналістичну організацію с. Ялтушків. У її складі перебував 51 мешканець цього села. Керівником цього осередку був місцевий священник А. Д. Добрянський. Осередок був організований членами ОУН (м), які після нацистської окупації прийшли до Барського району із Західної України для формування місцевого самоуправління. Загалом із загальної кількості 150 осіб у м. Бар залишилося 30 осіб, в Ялтушкові – 15. Керівником місцевого проводу призначили націоналіста «Буревія»¹¹⁵. Згодом у листопаді 1941 р. в Ялтушкові створено осередок «Просвіти». За свідченнями агента «Кулакова», члени «Просвіти» активно діяли до січня 1942 р. У подальшому через переслідування німецькою окупаційною адміністрацією свою діяльність організація перевела у підпілля.

У листопаді 1944 р. Іллінецьким райвідділом НКВС відкрито агентурну справу «Гербівці» (рос. – «Гербовцы») на керівників сільської управи с. Лядська Слобода. По справі проходило 12 осіб – українських націоналістів. Керівником групи був колишній секретар сільуправи І. Є. Герба. Після окупації Іллінецького району для організації місцевого самоуправління прислали двох осіб. Один з них був уродженець с. Якубівці Степан Чайка.

¹¹¹ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 233.

¹¹² Там само, арк. 234.

¹¹³ Там само, арк. 283.

¹¹⁴ Там само, арк. 285.

¹¹⁵ Там само, арк. 316.

Він зібрав сільські збори і заявив, що війна скоро закінчиться, більшовики будуть розбиті і німці підуть з цих територій, а тут постане незалежна Україна зі своєю владою і законами. Наприкінці промови додав, що вождь українців – Степан Бандера, і всі повинні боротися за самостійну Україну¹¹⁶. Тоді слово взяв Герба, який теж закликав усіх збирати і ховати зброю для подальшої боротьби проти радянської влади, за створення самостійної держави. Після виступів було обрано місцеву сільська адміністрацію. Після звільнення села підрозділами Червоної армії старосту Д. А. Загородного і заступника завідувача сільської общини Д. А. Заїку одразу розстріляли¹¹⁷.

У лютому 1944 р. УНКВС по Вінницькій області відкрито агентурну справу на учителів м. Погребище, які писали дописи антирадянського змісту до «Козятинської правди». В одному із них зазначалося:

«Коли до влади прийшли більшовики, над селом Бабинці нависла страшна хмара. Бабинецькі селянки, оповіті сумом, полишили усі надії на світле майбутнє, яке обіцяли їм більшовики. Створення колгоспної панщини, 100 гр. хліба на день, нарешті голод, заслання, розстріли наших земляків, не могли не викликати в них ненависті до червоного режиму»¹¹⁸.

Після отримання агентурної інформації арештували трьох осіб¹¹⁹.

У квітні 1944 р. відділом ББ УНКВС було відкрито агентурну справу «Державниці» (рос. – «Державницы») на учительок м. Вінниці – членкинь «ЖСУ»¹²⁰. У червні відкрито агентурну справу на медпрацівників Жмеринського району, яких співробітники НКВС звинувачували у зв'язках із оунівським підпіллям¹²¹.

Співробітники УНКВС по Вінницькій області також арештували осіб, які попри свою колаборацію, сприяли виживанню

¹¹⁶ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 274.

¹¹⁷ Там само, арк. 273.

¹¹⁸ Там само, арк. 39.

¹¹⁹ Там само, арк. 40.

¹²⁰ Там само, арк. 238.

¹²¹ Там само, арк. 93.

місцевого населення. Йдеться про спроби місцевих жителів швидко відновити і відбудувати місцеве господарство та окремі критично важливі підприємства. Хоча майже вся продукція направлялася на потреби вермахту, утім, це давало роботу та мізерну можливість виживати місцевому населенню.

Яскравим прикладом став випадок у Погребищенському районі. Житель Погребища І. А. Герасимов під час нацистської окупації зголосився зайняти посаду керівника промислового відділу місцевої управи. Він відновив підприємства місцевої промисловості: цегляний і шкіряний заводи, миловарний, гончарний і кондитерські цехи, вагову і взуттєву майстерню. Такі дії Герасимова, за версією органів держбезпеки, сприяли встановленню в Україні нацистського «нового порядку» і були кваліфіковані за ст. 54-3 КК УРСР¹²².

18 березня 1944 р. відділом ББ УНКВС по Вінницькій області відкрито агентурну справу «Провокатори». По ній проходили п'ятеро осіб, яких звинувачували в активній відбудові зруйнованого міського господарства м. Вінниці та службі у кримінальної поліції. Також фігуранта цієї справи А. Г. Скрипку звинувачували у наклепі на радянську владу, організації розкопок жертв більшовицького терору 1937–1938 рр. Інший арештований О. В. Свендер обвинувачувався у тому, що

«в окупацію працював директором ринків, зрадив батьківщину, став “фольксдойчем”, видавав німецьким властям радянських патріотів, закликав боротися проти радянської влади»¹²³.

Цікавою є кримінальна справа на жителя м. Бар В. А. Коливеприка, учасника Першої світової війни, який після австрійського полону служив у лавах Армії УНР. У звітних матеріалах зазначалося, що

«до Вітчизняної війни Коливеприк вже був переконаним націоналістом і працював підпільно проти радянської влади за створення самостійної української держави без більшовиків, при покровительстві Німеччини»¹²⁴.

¹²² ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 64.

¹²³ Там само, арк. 118.

¹²⁴ Там само, арк. 130.

Також його звинувачували у тому, що з приходом окупаційних військ разом із групою націоналістів створив міську управу, особисто дав розпорядження зняти і перелити пам'ятник Леніну, виступав на мітингах з «контрреволюційними» промовами, публікував дописи в окупаційній пресі, влаштував урочистий прийом групі націоналістів-мельниківців із Західної України тощо. За активну роботу нагороджений німецькими відзнаками. Справу передали до військового трибуналу¹²⁵.

Важливим завданням у виявленні зрадників та членів націоналістичних організацій було відновлення дієвої агентурної мережі, що забезпечувала б розробку «контрреволюційного підпілля». Так, за перших сім днів після звільнення м. Козятина співробітники НКВС завербували п'ять інформаторів й одного агента¹²⁶. За січень 1944 р. у звільнених районах області завербували дев'ять агентів і 25 інформаторів¹²⁷. У січні-лютому 1944 р. співробітники відділу ББ УНКВС завербували 10 агентів та 8 інформаторів, один агент був перекинутий за лінію фронту, ще один готувався до відправки у тил ворога.

У квітні-травні 1944 р. в обласному УНКВС завербували 243 агентів. Зокрема, агентів – 87, маршрутних агентів – 6, інформаторів – 156¹²⁸. Із них відділом ББ УНКВС завербовано: агентів – 19, маршрутних агентів – 4, інформаторів – 20. У результаті проведення агентурної роботи за цей же період було відкрито: агентурних справ – 40 (на 443 особи), справ-формулярів – 26 (на 26 осіб), облікових справ – 12 (на 12 осіб). По агентурній розробці «Повстанці» було взято на облік вояків УПА та їхні можливі зв'язки загальною чисельністю у 750 осіб¹²⁹.

За квітень 1944 р. було придбано 107 осіб агентури, з яких: агентів – 31, інформаторів – 75, резидентів – 1¹³⁰. У липні завербовано 72 особи агентури, із них агентів – 14, інформаторів –

¹²⁵ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 131.

¹²⁶ Там само, арк. 1.

¹²⁷ Там само, арк. 11.

¹²⁸ Там само, арк. 51.

¹²⁹ Там само, арк. 52.

¹³⁰ Там само, арк. 92.

58, резидентів – 1¹³¹. У серпні придбано 80 осіб агентури, з яких агентів – 4, інформаторів – 76. Загалом, станом на 1 вересня 1944 р. на обліку в УНКВС по Вінницькій області було 112 агентів, 299 інформаторів і один резидент¹³². За вересень придбано 46 агентів, із них – 43 інформатори¹³³. У листопаді показники значно зросли – всього завербовано 266 осіб агентури, із них 14 агентів, 251 інформатор й один резидент¹³⁴. У грудні показники знову зросли – завербовано 13 агентів, 277 інформаторів і два резиденти¹³⁵.

Загалом станом на 1 січня 1945 р. на обліку в УНКВС по Вінницькій області знаходилися: агентів – 136, маршрутних агентів – 6, інформаторів – 824, резидентів – 4¹³⁶.

Результати за перше півріччя 1945 р. були скромнішими. Так, станом на 1 липня 1945 р. по лінії ББ області завербовано: резидентів – 20, агентів – 51, маршрутних агентів – 19, інформаторів 850¹³⁷.

Як уже зазначалося, переважна більшість агентурної мережі спрямовувалася на боротьбу з українським націоналістичним підпіллям. Враховуючи лісисту місцевість окремих районів області, з початком 1943 р. у ліси Хмільницького, Літинського, Калинівського районів почали прибувати групи УПА із Західної України. У доповідних записках радянських спецслужб зазначалося, що за 1943 р. групам УПА «вдалося підготувати поплічницьку базу серед населення»¹³⁸.

Із початком квітня 1944 р. із заходу України на територію Вінницької області прибули значні з'єднання УПА – від сотні до куреня. На думку чекістів, їхнім завданням була організація повстання проти радянської влади, зрив господарсько-політич-

¹³¹ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 112.

¹³² Там само, арк. 145.

¹³³ Там само, арк. 181.

¹³⁴ Там само, арк. 261.

¹³⁵ Там само, арк. 308.

¹³⁶ Там само, оп. 94, спр. 3, арк. 51.

¹³⁷ Там само, арк. 52.

¹³⁸ Там само, оп. 93, спр. 23, арк. 47.

них кампаній, вбивство партійно-радянського активу та співробітників правоохоронних органів. Зокрема, наприкінці травня 1944 р. націоналісти агітували проти мобілізації населення на роботу в оборонну промисловість. Серед доказів, якими оперували органи НКВС, була записка одного із командирів групи УПА Я. Крука, яку знайшли у с. Борків Літинського району:

«Шановні товариші, міліція та НКВД, дуже жалкую, що не застав вас у селі, ви дуже легковажите, що роз'їжджаєте по 2 чоловіка. Надіюсь, що в другий раз вас знайду і поговоримо на тему відправки жінок на Донбас та Урал»¹³⁹.

У доповідних записках УНКВС по Вінницькій області зазначалося, що загони УПА, які діяли на території Вінницької області, поповнювалися за рахунок місцевого населення, колишніх поліцейських і дезертирів Червоної армії¹⁴⁰. За травень 1944 р. органами НКВС зафіксовано 18 фактів прояву діяльності підрозділів УПА¹⁴¹. Переважно це факти передислокації повстанських груп, збору продуктів у населення, напади на радянських активістів, зокрема, голів сільрад і колгоспів тощо.

Поява нових підрозділів повстанців із Західної України була зафіксована у другій половині травня 1944 р. Переважна більшість із них отаборилися у лісах Літинського району. Через їх активізацію робота органів сільської влади у районі була повністю паралізована – голови сільських рад і колгоспів, а також провладний сільський актив фактично перейшов у підпілля¹⁴².

Командиром загонів УПА у Вінницькій області був Ілля Ткачук (псевдо «Олег»), який за наказом «Клима Савура» (Д. Клячківського) у лютому 1944 р. вирушив на територію Поділля. Основним завданням «Олега» було підготувати місцеве населення до збройної боротьби проти радянської влади. Із цією метою його підрозділи активно проводили агітацію серед населення щодо спільної боротьби за створення самостійної України. Також залучали добровольців до лав УПА, розповідали

¹³⁹ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 48.

¹⁴⁰ Там само, арк. 49.

¹⁴¹ Там само, арк. 50.

¹⁴² Там само, арк. 87.

про її цілі, закликали місцеве населення не підкорятися радянській адміністрації, ігнорувати мобілізацію до Червоної армії. Лише за червень 1944 р. було зафіксовано 32 прояви діяльності повстанців¹⁴³.

На території Літинського, Хмільницького, Калинівського районів під загальним керівництвом «Олега» діяли повстанські сотні під командуванням «Шуляка», «Вознесенка», «Батька Богуна». Загальна кількість повстанців, на думку співробітників УНКВС, складала 300 осіб¹⁴⁴.

Підрозділ «Батька Богуна» прибув на територію Вінницької області з Західної України. Вояки проводили активну агітацію серед населення для поповнення повстанських груп, протидії мобілізації та проведення хлібозаготівлі, здійснювали напади на партійно-радянський актив, проводили реквізиції колгоспного майна¹⁴⁵. Згодом загін був розбитий.

Загалом у квітні–травні 1944 р. по лінії відділу ББ УНКВС по Вінницькій області було арештовано 754 особи, з яких націоналістів – 47, фольксдойче – 77, поліцейських – 262, німецьких поплічників – 206¹⁴⁶ та ін. У липні 1944 р. завершили 152 справи на 171 особу¹⁴⁷, у серпні – 152 справи на 172 особи¹⁴⁸, у вересні – 165 справ на 273 особи¹⁴⁹.

У звітній записці УНКВС по Вінницькій області зазначалося, що з березня по грудень 1944 р. було відкрито 24 агентурні справи на 319 осіб, звинувачених у націоналізмі. За зазначений період співробітники відділу ББ УНКВС реалізували 14 агентурних справ (арештували 119 осіб). У результаті проведених військово-чекістських операцій вбито 154 бандерівця і арештовано 98 осіб. Станом на 1 січня 1945 р. в УНКВС по Вінницькій об-

---

¹⁴³ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 89–91.

¹⁴⁴ Там само, арк. 88.

¹⁴⁵ Там само, арк. 246.

¹⁴⁶ Там само, арк. 59.

¹⁴⁷ Там само, арк. 122.

¹⁴⁸ Там само, арк. 166.

¹⁴⁹ Там само, арк. 198.

ласті у розробці перебувало 198 агентурні справи на 1737 осіб і 104 справи-формуляри¹⁵⁰.

У січні–липні 1945 р. було відкрито 9 агентурних справ на 96 осіб, справ-формулярів на 6 осіб, облікових справ на 5 осіб. Всього за перше півріччя 1945 р. на оперативний облік було взято 117 осіб¹⁵¹.

У січні 1945 р. було відкрито кримінальну справу на вояка УПА Д. С. Ткачука – вихідця із Західної України, який перебував у сотні «Бея» до жовтня 1944 р. У листопаді 1944 р. від колишнього коменданта поліції Києва «Клименка» Ткачук отримав завдання відправитися на Дон із групою з 5 повстанців. На Дону необхідно було зібрати 150 осіб, вороже налаштованих проти радянської влади, навчити їх і підготувати до майбутнього повстання, що планувалося на травень 1945 р.¹⁵²

У лютому 1945 р. Літинським райвідділом НКВС було відкрито агентурну справу «Борківські» (рос. – «Борковские») на групу повстанців у складі 6 осіб, більшість яких були вихідцями із с. Борків Літинського району. У 1944 р. вони приєдналися до підрозділу УПА. Головний фігурант справи Д. П. Валегура воював у загоні «Батька Богуна»¹⁵³.

Основним каналом інформації про «контрреволюційне підпілля», методи і форми підпільної роботи, діяльність підрозділів УПА залишалася агентурна мережа. Для моніторингу пересування груп УПА, їх агентурної розробки співробітникам УНКВС вдалося завербувати полонених повстанців, один під псевдо «Лісний», інший – «Чайкін».

Розуміючи, що співробітники місцевих апаратів НКВС намагаються проникнути у повстанські організації, члени останніх перестали залучати до свого складу бажаних одинаків. Їх могли прийняти за умови приведення ще 5–6 осіб. Тому УНКВС по Вінницькій області створило групу з числа колишніх поліцейських у складі 8 осіб, що під виглядом боївки УПА діяла у лісах

¹⁵⁰ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 309.

¹⁵¹ Там само, оп. 94, спр. 3, арк. 48.

¹⁵² Там само, арк. 61–62.

¹⁵³ Там само, арк. 18–19.

Хмільницького району. Від них вимагалось влитися в середовище повстанців, при зручній ситуації вивести їх під удари винищувальних загонів НКВС¹⁵⁴. Керівником групи призначили колишнього старшого поліцейського Абатурова. Групу 6 червня 1944 р. вивезли із в'язниці й інсценували її втечу. Вже 23 червня члени групи привела до Хмільницького райвідділу НКВС полоненого повстанця¹⁵⁵.

Органи НКВС вербували агентів із близького оточення членів ОУН та повстанців. Так, агент «Сівак», завербований у квітні 1944 р., був родичем одного із очільників повстанців Нечипорука. У результаті агент повідомив оперативну групу НКВС про місце зустрічі, і Нечипорука було важко поранено. Агент «Галка» Хмільницького райвідділу НКВС 6 червня 1944 р. повідомив про появу у с. Сандраки загону повстанців у 200 осіб. Для її ліквідації відправлено військовий підрозділ. У результаті бою було розбито загін повстанців під командуванням «Олега», загинуло 65, поранено 20 осіб¹⁵⁶.

31 березня 1945 р. був завербований агент «Яковлев», який був арештований у кримінальній справі на групу українських націоналістів Барського району (агентурна справа «Пройдисвіт»). Йому організували втечу і перевели на нелегальне становище. За його допомогою була ліквідована група націоналістів Ялтушкова¹⁵⁷. На основі даних агента «Галкіна» було викрито учасників Вінницького СУНС¹⁵⁸.

Для викриття націоналістичного підпілля спецслужби активно використовували маршрутних агентів. Відправлена на маршрут по Літинському району агент «Скритна» у с. Бруслинів вийшла на контакт із представницею націоналістичного підпілля. Увійшовши у довіру «Скритна» дізналася місця дислокації повстанців, їхні схрони, про наявність у м. Бердичіві складу зброї¹⁵⁹.

¹⁵⁴ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 53.

¹⁵⁵ Там само, арк. 92.

¹⁵⁶ Там само, арк. 55.

¹⁵⁷ Там само, оп. 94, спр. 3, арк. 54.

¹⁵⁸ Там само, арк. 58.

¹⁵⁹ Там само, арк. 59.

Через активізацію повстанських груп органи НКВС почали створювати оперативні групи по боротьбі зі бандитизмом не лише у районних відділах НКВС, а й при селищних і сільських радах у Хмільницькому, Літинському і Калинівському районах. «Сільські» оперативні групи налічували сім – вісім співробітників НКВС. Загалом для формування таких груп обласне УНКВС виділило 108 співробітників. Із них у Літинському районі було створено 11 оперативних груп, що діяли під керівництвом підполковника Качина, у Хмільницькому – 3 опергрупи (керівник підполковник міліції Васюков), у Калинівському – 2 групи (керівник заступник начальника відділу ББ УНКВС майор Гусельніков)¹⁶⁰.

Співробітники проводили агентурну розвідку лісових масивів, здійснювали засідки для вистежування зв'язків повстанців із місцевими жителями, попереджали активні дії повстанців щодо радянсько-партійного активу. Із 15 квітня 1944 р. для ліквідації повстанських груп залучили 209 окремих стрілецький батальйон військ НКВС під командуванням майора Кальника¹⁶¹.

Для боротьби з українськими повстанцями залучали радянський актив. Начальник УНКВС по Вінницькій області 25 травня 1944 р. О. Громінський підписав наказ «Про заходи щодо боротьби з бандитизмом». У ньому передбачалося у селах трьох вищезгаданих районів створити групи по охороні громадського порядку із співробітників НКВС та сільського партійно-радянського активу. Керівництво групами покладалося на співробітників міліції. Завданням групи були організація патрульної служби, перевірка і затримання підозрілих осіб, організація постів на підходах до населених пунктів для спостереження за рухом повстанців та попередження нападів на населений пункт¹⁶².

Наказом також передбачалося створення оперативно-ударної групи (20 осіб) із оперативних співробітників УНКВС. Вона дислокувалася у м. Літин і діяла під керівництвом заступника начальника УНКВС підполковника Качина. Співробітників зо-

---

¹⁶⁰ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 81–82.

¹⁶¹ Там само, арк. 82.

¹⁶² Там само, арк. 85.

бов'язали підготувати, завербувати кваліфіковану агентуру для проникнення у підрозділи УПА, виводити під «оперативні удари» і фізично знищувати керівників повстанців. Для оперативного пересування по району у розпорядження групи виділили вантажівку «Студебекер».

Згідно наказу, при штабі 209 батальйону було організоване агентурно-оперативне відділення із п'яти співробітників відділу ББ під керівництвом капітана держбезпеки Побірського. Попри проведення дієвої агентурно-оперативної роботи, співробітники відділення повинні були організовувати пошукові групи, опрацьовувати агентурно-слідчі матеріали, писати інформаційно-аналітичні записки для керівництва УНКВС¹⁶³.

Створеними оперативними групами у червні 1944 р. було проведено 138 засідок і 35 патрулювань спільно з військовими підрозділами¹⁶⁴. Для розвідувальної роботи місцевими апаратами НКВС було завербовано 11 осіб з числа працівників лісового господарства. Під особисту підписку 20 осіб (лісових об'їждчиків, сторожів, переправників поромів та ін.) зобов'язали негайно сповістити органи НКВС про появу підрозділів УПА¹⁶⁵.

Незважаючи на проведені заходи, діяльність повстанських підрозділів не припинялася. На допомогу згаданому 209 батальйону військ НКВС, винищувальним загонам та оперативним групам спрямували 189 окремих стрілецький батальйон військ НКВС під командуванням підполковника Козлова. Після проведених операцій упродовж червня 1944 р. підрозділи НКВС розбили підрозділи «Олега», «Шуляка» і «Батька Богуна».

Так, 4 червня 1944 р. у Хмільницький райвідділ НКВС надійшли агентурні дані про появу групи повстанців у понад 100 осіб під командуванням «Шуляка» у с. Сандраки. На підкріплення оперативній групі НКВС, що знаходилася у цьому селі, направили 189 батальйон. 5 червня нквеесівці наздогнали повстанців у лісовому масиві поблизу с. Широка-Гребля і нав'язали їм бій, що тривав понад дві години. У результаті бою було убито 67

¹⁶³ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 86.

¹⁶⁴ Там само, арк. 94.

¹⁶⁵ Там само, арк. 92.

повстанців і 20 поранено, у тому числі і «Шуляка». Наступного дня 209 батальйон НКВС розгромили залишки повстанського підрозділу – двоє повстанців убито, а одного узято в полон¹⁶⁶.

9 червня у районі с. Яцківці знову відбувся бій із групою «Шуляка». У сутичці командир сотні був поранений повторно, загинуло 7 повстанців¹⁶⁷. Того ж дня затримали трьох повстанців, які на допиті вказали місце знаходження штабу підрозділу «Батька Богуна». Наступного дня опергрупа з військовими підрозділами напали на штаб повстанців і знищили його. У бою убито 14 повстанців, серед них «Батько Богун», двох взято у полон¹⁶⁸.

Загалом за червень 1944 р. у результати діяльності чекістсько-військових підрозділів було убито 131 повстанець, понад 20 поранено, 43 – взято у полон, арештовано 47 симпатиків повстанців і 19 колишніх поліцейських¹⁶⁹. Втрати зі сторони підрозділів військ НКВС були мінімальними – троє убитих і семеро поранено¹⁷⁰.

Незважаючи на розгром основних повстанських підрозділів, у лісах Літинського, Хмільницького, Калинівського та інших районів продовжували боротьбу місцеві повстанські загони. Так, група Лисенка діяла у Дашівському районі, група І. С. Нечипорука (псевдо «Грім») – у Хмільницькому і Калинівському, група колишнього поліцейського Тарнавського у Хмільницькому районі.

У липні 1944 р. у Хмільницькому і Калинівському районах зафіксували 6 проявів групи Нечипорука, у Літинському, Хмільницькому і Вороновицькому районах – 7 випадків активних дій різних груп УПА¹⁷¹. У Іллінецькому районі діяла невелика група «Саблюка», однак у липні її повністю ліквідували¹⁷².

---

¹⁶⁶ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 94.

¹⁶⁷ Там само, арк. 96.

¹⁶⁸ Там само, арк. 95.

¹⁶⁹ Там само, арк. 97.

¹⁷⁰ Там само, арк. 98.

¹⁷¹ Там само, арк. 111–112.

¹⁷² Там само, арк. 120.

Цього ж місяця на групу повстанців під проводом І. С. Нечипорука відкрили агентурну справу під назвою «Західники» (рос. – «Западники»). Виявилося, що у 1937 р. І. Нечипорук був засуджений. Але, опинившись на волі, із приходом німецьких військ почав активно проводити націоналістичну агітацію за створення самостійної України. Згодом створив групу із семи–восьми бійців, приєднався до підрозділу «Батька Богуна»¹⁷³. Використовуючи агентурну інформацію, 1 серпня 1944 р. опергрупа УНКВС напала на штаб групи і розгромила його. Під час бою І. Нечипорук загинув¹⁷⁴.

Агентурна справа також була відкрита на групу повстанців під проводом М. П. Лисенка (псевдо «Пугач».) Група складалася з 10 осіб – жителів с. Хринівка та дезертирів Червоної Армії. М. Лисенко до 1941 р. був членом ВЛКСМ. Під час нацистської окупації увійшов до націоналістичного підпілля, згодом організував повстанський загін. Його діяльність полягала у розповсюдженні націоналістичних листівок, агітації за організацію збройної боротьби проти радянської влади і створення самостійної української держави. Після кількох сутичок з чекістськими групами 15 липня 1944 р. був заарештований співробітниками НКВС. Під час допиту М. Лисенко зазначив, що у 1942 р., коли почали забирати молодь на роботу до Німеччини, пішов навчатися у Дашівську ремісничу школу. Потім перевівся до агрономічної школи «Вантер-Шулле». Тут познайомився з націоналістом Борисом Кислюком:

«Будучи переконаним Кислюком в необхідності боротьби проти німців і радянської влади, я став членом так званої партії ОУН, і мені було присвоєно псевдонім “Пугач”»¹⁷⁵.

Вироком військового трибуналу військ НКВС по Вінницькій області він був засуджений до розстрілу¹⁷⁶.

У серпні 1944 р. на території Вінницької області продовжували діяти лише невеликі підпільні загони. Хоча 16 серпня 1944 р.

¹⁷³ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 113.

¹⁷⁴ Там само, арк. 146.

¹⁷⁵ Там само, арк. 117.

¹⁷⁶ Там само, арк. 335.

органами НКВС зафіксовано, що через с. Чуднівці Хмельницького району в напрямку Старо-Синявського району пройшла група чисельністю 50 осіб, що проводила «контрреволюційну агітацію». Всього за серпень 1944 р. зафіксовано 7 випадків діяльності повстанців. Так, 26 серпня у с. Березнак Хмельницького району група повстанців з 20 осіб оточили правління колгоспу, виставили охорону на мосту, забрали у колгоспному магазині два мішки зерна і змололи його на млині. Опісля заіхали на сепаратний пункт, забрали 40 літрів молока, сметану, масло і втекли до лісу¹⁷⁷.

У вересні зафіксовано 5 випадків діяльності груп УПА. Так, проти ночі 17 вересня 1944 р. у с. Лісогірка Хмельницького району зайшла група повстанців чисельністю 40 осіб. У місцевому колгоспі під розписку забрали корову, 150 кг борошна¹⁷⁸.

Якщо у серпні–вересні 1944 р. в області встановилося відносно затишшя, то у жовтні співробітники УНКВС зафіксували інтенсивний рух повстанців з території Західної України. Чисельність груп коливалася у межах 20–100 осіб. У населених пунктах Хмельницького, Калинівського і Літинського районів вони проводили агітацію проти хлібозаготівлі¹⁷⁹.

Для боротьби із новими підрозділами УПА обласне УНКВС створило групу із 150 співробітників. Також 10 жовтня за наказом командуючого Київського військового округу на боротьбу з повстанськими групами відправлено загін зі 150 бійців 117 запасного полку, що дислокувався у Вінниці.

Цього ж місяця був оголошений спільний наказ начальника УНКВС по Вінницькій області Громінського та командира 117 запасного стрілецького полку підполковника Кликова про боротьбу з повстанцями. Задіювалися апробовані заходи. Зокрема, створювалися у населених пунктах оперативно-чекістські військові групи, що проводили розвідку лісу, патрулювання польових доріг, встановлення засідок на ймовірних маршрутах

¹⁷⁷ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 144.

¹⁷⁸ Там само, арк. 180.

¹⁷⁹ Там само, арк. 222.

пересування повстанців. Для агентурної розвідки лісових масивів також передбачалося використання маршрутних агентів¹⁸⁰.

Командуванню 117 полку і начальникам опергруп наказано затримувати і роззброювати усіх осіб у військовій формі, незалежно від наявних документів, чоловіків і жінок, які не проживають у цих населених пунктах. Пересування військовослужбовців по Хмільницькому і Літинському районах проводилося по спеціальних перепусках, що видавали начальники районних відділів НКВС.

У наказі вимагалось обов'язково вступати у бій із повстанськими підрозділами, незважаючи на їх чисельність та озброєння, відступ чи уникнення сутички розцінювалася як зрада. Винних військовослужбовців передбачалося арештовувати і карати через військовий трибунал¹⁸¹.

У жовтні 1944 р. з шести ув'язнених повстанців було сформовано спецгрупу, яку направили у південну частину Літинщини для пошуку груп УПА. Для підкріплення підрозділів НКВС рішенням міськкому КП(б)У із партійно-комсомольського активу було організовано винищувальний загін чисельністю 40 бійців¹⁸².

Але повстанцям удавалося перехитрити супротивника. Так, 24 жовтня оперативна група с. Кожухів Хмільницького району отримала звістку про появу повстанців на пасіці, що знаходилася у двох кілометрах від села. Натомість після від'їзду опергрупи повстанці вступили у село, спалили документи у сільраді, забрали 1500 руб.¹⁸³

Усього за жовтень 1944 р. на території Вінницької області було зафіксовано 8 випадків активних проявів діяльності повстанських груп¹⁸⁴, у листопаді – два прояви¹⁸⁵.

¹⁸⁰ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 220.

¹⁸¹ Там само, арк. 221.

¹⁸² Там само, арк. 224.

¹⁸³ Там само, арк. 225.

¹⁸⁴ Там само, арк. 226.

¹⁸⁵ Там само, арк. 259.

У боротьбі з повстанськими групами місцеві апарати НКВС координували свою роботу із підрозділами «СМЕРШ». Так, у серпні 1944 р. відділ ББ УНКВС по Вінницькій області спільно з відділом контррозвідки «СМЕРШ» 6-ї армії прочісували лісові масиви Літинського району. У результаті спільних дій було затримано двоє повстанців з розбитої групи «Батька Богуна»¹⁸⁶.

Поряд з повстанськими загонами УПА в області діяли групи дезертирів та ухильників від служби в армії. З приходом Червоної армії військовими комісарами відразу проводився набір призовників. До чоловіків призовного віку, які проживали під окупацією, радянська влада ставилися з упередженням. Нашвидкуруч навчених або зовсім без військової підготовки, їх відправляли іноді у цивільному одязі на передову і вони гинули у перших же боях¹⁸⁷. Через страх за своє життя, чимало осіб тікали ще до відправки на фронт або просто ухилялися від призову та переховувалися. На території області переховувалися дезертири не лише з місцевих жителів, але і вихідці з інших територій СРСР. Окремі із них, не маючи підтримки родичів, здійснювали кримінальні злочини, грабували і навіть вбивали місцеве населення. Так, у Гайсинському районі в травні 1944 р. затримано групу дезертирів з 6 осіб, які при собі мали підроблені документи і займалися грабунком, вбивали військовослужбовців та цивільне населення¹⁸⁸. Райвідділ НКВС у жовтні 1944 р. провів дві облави, було затримано 55 дезертирів та осіб, які ухилялися від призову до війська¹⁸⁹.

Цікавою була справа на П. М. Мешкова, військового льотчика, який у складі 2 штурмового корпусу 1-ї повітряної армії під час виконання бойового завдання був підбитий. Під час приземлення на парашуті пошкодив ногу та ключицю. Після лікування його направили для подальшого проходження військово-

---

¹⁸⁶ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 248.

¹⁸⁷ Довженко О.П. Сторінки щоденника (1941–1956). – К.: Вид-во гуманіт. л-ри, 2004. – С. 158.

¹⁸⁸ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 305.

¹⁸⁹ ГДА СБ України, м. Вінниця, спр. 58, Т.1, арк. 78

вої служби, але до місця призначення він не з'явився. Проживав у Харкові, видавав себе за Героя Радянського Союзу, згодом переїхав до Києва, де був затриманий як підозріла особа. Після перевірки знову направлений у розпорядження ВПС КВОб, але він продовжував проживати у Києві. Після чергового захворювання та лікування знову роз'їжджав по Україні, уникаючи служби, однак знову був арештований органами НКВС. У липні 1944 р. кримінальну справу на П. Мешкова передали до військового трибуналу військ НКВС Вінницької області¹⁹⁰.

У серпні 1944 р. співробітники УНКВС піймали двох дезертирів О. В. Ульянова і А. І. Захарова – вихідців із Росії, які здійснювали озброєні грабунки населення та вбивства¹⁹¹. У жовтні ліквідували «родинну групу» трьох братів Мазурів, із них один був колишнім поліцейським, інші – дезертири¹⁹².

Іноді дезертири маскувалися під співробітників органів НКВС чи військової контррозвідки. У листопаді 1944 р. співробітники Козятинського райвідділу НКВС піймали 6-х дезертирів, які діяли під виглядом загону НКВС і грабували місцеве населення¹⁹³. Цього ж місяця затримали 9 дезертирів під керівництвом капітана гвардії Бистрикова. Ця група видала понад 40 дезертирам документи про те, що вони до спеціального наказу повинні знаходитися за місцем проживання¹⁹⁴. У січні 1945 р. співробітники Самгородського райвідділу НКВС затримали дезертирів, які, користуючись фальшивими документами, видавали себе за співробітників військової контррозвідки «СМЕРШ». Під виглядом обшуків та затримань «зрадників» вони грабували та вбивали цивільних громадян¹⁹⁵.

Загальна статистика затриманих у Вінницькій області дезертирів й ухильників подана у *табл. 1*.

¹⁹⁰ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 129.

¹⁹¹ Там само, арк. 149–150.

¹⁹² Там само, арк. 243.

¹⁹³ Там само, арк. 276–278.

¹⁹⁴ Там само, арк. 292.

¹⁹⁵ Там само, оп. 94, спр. 3, арк. 64–66.

**Кількість затриманих дезертирів та ухильників
у Вінницькій обл. у липні–грудні 1944 р.¹⁹⁶**

Таблиця 1

1944 р. місяці	Дезертири		Ухильники	
	затримані	арештовані	затримані	арештовані
липень	303	18	216	4
червень	733	37	334	1
вересень	216	24	85	2
жовтень	238	22	–	–
листопад	278	16	31	–
грудень	162	12	10	1

За січень–травень 1945 р. було затримано 728 дезертирів, із них 161 арештовано, захоплено 73 ухильника від мобілізації¹⁹⁷.

Наступним напрямом діяльності УНКВС по Вінницькій області стала боротьба із розвідувально-диверсійними групами та агентурними мережами противника. Абвер намагався проводити розвідку, диверсії, агітаційні акції для дестабілізації радянського тилу. Німецька розвідка закидала у тилу зону розвідувально-диверсійні групи. До їх складу, переважно, входили колишні військовослужбовці Червоної армії чи НКВС.

Так, 6 серпня 1944 р. на кордоні Ободівського та Чечельницького районів була висаджена диверсійна група у складі 28 колишніх радянських військовополонених. Співробітники Ободівського райвідділу НКВС спільно з винищувальним батальйоном одразу затримали 10 парашутистів. Наприкінці серпня арештували решту диверсантів. Командиром десантової групи був М. В. Муравський, колишній військовослужбовець, який на початку німецько-радянської війни командував винищувальним загonom¹⁹⁸. На попередньому слідстві з'ясувалося, що група підпорядковувалася розвідувальному відділенню 8-ї німецької армії. Її завданням було проведення розвідки та ди-

¹⁹⁶ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 121, 158, 336.

¹⁹⁷ Там само, оп. 94, спр. 3, арк. 89.

¹⁹⁸ Там само, оп. 93, спр. 23, арк. 160.

версійних акцій на залізниці¹⁹⁹. Під час допиту М. Муравський наголосив, що група повинна була маскуватися під націоналістичний підрозділ. Заступник командира групи А. І. Кудря свідчив, що він був особисто «загітований М. Муравським у націоналістичному дусі». Зокрема, зазначав, що «готувалася група українців для боротьби з окупантами за самостійну Україну». М. Муравський у розмові називав окупантами і Червону армію, і німців²⁰⁰.

У лютому 1944 р. під час реалізації агентурної справа під назвою «Радисти» (рос. – «Радисты») заарештували К. Ю. Стегліна і В. Л. Слободянюка, які, на думку співробітників НКВС, були німецькими агентами. На допиті Карл Стеглін надав свідчення, що у листопаді 1943 р. його завербувала німецька розвідка для виявлення українських націоналістів і комуністів²⁰¹. У іншого фігуранта справи Василя Слободянюка було знайдено німецький радіоприймач-передавач, німецьку гвинтівку та мисливську зброю. Утім, свою причетність до німецької розвідки чоловік заперечував²⁰².

Резонансу набула кримінальна справа головного конструктора, начальника конструкторського бюро наркомату станкобудування СРСР К. С. Юрченка. Влітку 1944 р. після відпустки у с. Княжна Криниця Монастирищенського району Вінницької області він не повернувся на роботу до наркомату. У серпні 1944 р. був оголошений у всесоюзний розшук як зниклий безвісти. Початкова версія його зникнення була наступною: повертаючись з відпустки до Москви, поблизу станції Козятин його потяг потрапив під бомбардування, а сам К. Юрченко загинув. Утім, спецслужби вирішили перестраховатися і розпочали розшук, у тому числі через агентурну мережу. Невдовзі К. Юрченка вдалося відшукати і затримати. При собі затриманий мав 23 фотографії з кресленнями нової розробки авіаційного кулемета, листи на ім'я головнокомандуючого американської армії і

¹⁹⁹ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 163.

²⁰⁰ Там само, арк. 165.

²⁰¹ Там само, арк. 26.

²⁰² Там само, арк. 25.

план посадки літака, який мав прилетіти за К. Юрченком. Врешті-решт арештований зізнався, що мав намір передати креслення нової розробки американській стороні за винагороду²⁰³.

Окремою категорією людей, які потрапили у жорна післявоєнних репресій, були свідки розкопок масових поховань жертв Великого терору 1937–1938 рр. у Вінниці²⁰⁴. Ексгумацію та розслідування могил страчених організувала нацистська окупаційна адміністрація влітку 1943 р. Згідно із наказом окупаційної адміністрації, через міських та сільських старост, листівки та газети серед населення поширювалася інформація про розкопки. Нацисти запрошували родичів репресованих для упізнання ексгумованих тіл.

Радянські ЗМІ назвали ці розкопки «фашистською провокацією». Після звільнення території Вінницької області органи держбезпеки почали розшукувати осіб, які були учасниками цієї «провокації». Якщо ініціатори розкопок, більшість кореспондентів ЗМІ, представників органів самоуправління окупаційного періоду були недосяжні для співробітників держбезпеки, основна їх увага зосередилася на родичах загиблих.

Розкопки відвідували сотні людей. Серед них були особи, які упізнали своїх рідних або їх речі. Так, серед свідків були Г. Удовиченко, О. Білецька, поет В. Тарноградський, барабанщик музичного взводу української поліції А. Яворський, які з приходом радянських військ отримали великі терміни ув'язнення²⁰⁵.

Показовою стала доля свідка розкопок Ольги Сергіївни Білецької, уродженки с. Бабчинці Ямпільського району Вінницької області. На розкопках вона упізнала шубу чоловіка, арештованого органами НКВС у 1937 р. Переконавшись у смерті свого

²⁰³ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 94, спр. 3, арк. 41.

²⁰⁴ Події Великого терору на Поділлі докладно висвітлені у низці праць. Одну з останніх див.: *Васильєв В., Поджур Р.* Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі. – К.: Видавець В. Захаренко, 2017. – 240 с.

²⁰⁵ *Малигін А.* Репресії 1919–1923, 1937–1947 років на Поділлі / А. Малигін // Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті: мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Вінниця, 23–24 лист. 2001 р.) / Редкол.: А. Т. Давидюк, П. М. Кравченко, В. П. Лациба. – Вінниця: Велес, 2002. – С. 115.

чоловіка, О. Білецька влаштувала публічні похорони, замовила панахиду у церкві і влаштувала поминальний обід. За такі дії О. Білецьку засудили згідно з Указом Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. до 20 років каторжних робіт. 28 вересня 1954 р. вирок перекваліфікували на ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР із зниженням терміну покарання до 10 років. Повністю її було реабілітовано 20 січня 1992 р.²⁰⁶

Не уникнув репресій відповідальний редактор газети «Щотижневик Барської округи» Олександр Якович Колодченко, який відвідав вінницькі розкопки. Після поїздки він опублікував статтю під назвою «Справжнє обличчя радянського гуманізму». 5 вересня 1944 р. військовим трибуналом військ НКВС по Вінницькій області його засуджено до розстрілу. Проте 22 листопада 1944 р. вирок замінили 20 роками каторжних робіт²⁰⁷.

В агентурній справі «Провокатори», відкритій у березні 1944 р. відділом ББ УНКВС по Вінницькій області, проходив А. Г. Скрипка, якому поряд зі звинуваченнями у відновленні під час окупації комунального господарства м. Вінниці, інкримінували «наклеп на радянську владу» через участь в організації розкопок жертв більшовицького терору 1937–1938 рр.²⁰⁸

У квітні 1944 р. за звинуваченнями по ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР арештований П. П. Островський, який у роки окупації працював у Вінниці зоотехніком і водночас писав статті антирадянського змісту для газети «Вінницькі вісті». У 1943 р. брав активну участь у розкопках і розповідав про побачене працівникам «Цукротресту», звинувачуючи у масових розстрілах радянську владу²⁰⁹.

У серпні 1944 р. був арештований вінницький поет, кореспондент газети «Вінницькі вісті» В. П. Тарноградський. Його

---

²⁰⁶ *Кравченко П.* Документи про арешти свідків розкопок 1943 року у Вінницькому парку / П. Кравченко // Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті: мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Вінниця, 23–24 лист. 2001 р.) / Редкол.: А. Т. Давидюк, П. М. Кравченко, В. П. Лациба. – Вінниця: Велес, 2002. – С. 196–198.

²⁰⁷ Там само. – С. 198.

²⁰⁸ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 118.

²⁰⁹ Там само, арк. 74–75.

звинувачували в антирадянській агітації (публікував в окупаційній пресі вірші антирадянського змісту). Під враженнями розкопок могил розстріляних, він написав й опублікував вірш:

*«...Згадай синів своїх, могило,
Україно, мати дорога,
Вони лягли в них повні сили,
Від рук проклятого врага...»²¹⁰.*

Антоніні Олександрівні Просоловській, заарештованій 19 квітня 1944 р. Вороновицьким райвідділом НКДБ²¹¹, інкримінували «участь у провокаційних розкопках, які були організовані німецько-фашистськими окупантами з метою дискредитації радянської влади»,

оскільки вона їздила до Вінниці на упізнання ексгумованих трупів. Вона розшукувала свого чоловіка Станіслава Просоловського, якого репресували у 1938 р.²¹² Під час однієї із поїздок вона упізнала серед виставлених на широкий загальний репресованих кожух свого чоловіка. Цей факт був згаданий в одній із публікацій газети «Вінницькі вісті». Окрім того, її звинувачували у зрадництві та «виказуванні гестапо громадян, вороже налаштованих до фашистів». Обтяжуючою обставиною стало проживання на її квартирі військовослужбовця вермахту, який служив у розвідувальній школі містечка Вороновиці²¹³.

А. Просоловська визнала провину лише у тому, що відвідувала розкопки. Вироком військового трибуналу військ НКВС Вінницької області від 18 листопада 1944 р. її засудили за ст. 54-1-а КК УРСР із застосуванням санкції ст. 2 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. до 15 років каторжних робіт з ураженням прав на 5 років та конфіскацією майна²¹⁴. Вирок було ухвалено без права на оскарження.

А. Просоловська, її донька і мати неодноразово зверталася до прокуратури СРСР, партійних органів, Президії Верховної

²¹⁰ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 173.

²¹¹ Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 26131, арк. 5.

²¹² Там само, арк. 1.

²¹³ Там само, арк. 76–77.

²¹⁴ Там само, арк. 87–87 зв.

Ради СРСР про перегляд справи та пом'якшення вироку²¹⁵. Лише 23 травня 1955 р. ухвалою Красноярського районного суду А. Просоловську було звільнено²¹⁶. Утім, після відбуття 11 років каторги жінка намагалася відновити справедливість. У зверненні до голови Військової колегії Верховного Суду СРСР вона просила про перегляд справи та реабілітацію, оскільки, на її думку, вона стала жертвою

«потворних методів слідства тих часів, які такі далекі від вимог радянського закону»²¹⁷.

У процесі перегляду її справи у порядку прокурорського нагляду зазначалося, що вина А. Просоловської доведена щодо упізнанні речей свого чоловіка під час розкопок 1943 р. та використанні цього факту у «фашистській агітації». Але обвинувачення у зраді та виказуванні нацистам радянських активістів було необґрунтоване та недоведене²¹⁸. Врешті визначенням військового трибуналу Прикарпатського військового округу від 15 жовтня 1957 р. вирок військового трибуналу військ НКВС Вінницької області від 18 листопада 1944 р. було змінено. Зокрема, із вироку виключено санкцію ст. 2 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. і звинувачення про зраду радянських громадян. У результаті злочин перекваліфікували на ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР і призначили покарання у вигляді 5 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборих. На підставі ст. 6 Указу Президії Верховної ради СРСР від 27 березня 1953 р. «Про амністію» з А. Просоловської була знята судимість. Проте вирок у частині її участі у «фашистській провокації» залишили без змін. У довідці військового трибуналу Прикарпатського ВО зазначалося, що час перебування А. Просоловської у місцях позбавлення волі і заслання понад термін, що визначений під час перегляду її кримінальної справи, зараховується до загального трудового стажу та стажу за спеціальністю до ув'яз-

²¹⁵ Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 26131, арк. 95, 98, 102, 104–106, 109.

²¹⁶ Там само, арк. 155.

²¹⁷ Там само, арк. 157.

²¹⁸ Там само, арк. 161–162.

нення²¹⁹. Повністю А. Просоловська була реабілітована лише 31 липня 1991 р.²²⁰

Місцеві чекісти відкривали навіть групові кримінальні справи на свідків розкопок 1943 р. Так, по кримінальній справі, яку ініціював транспортний відділ НКДБ Вінницької залізниці, проходили три вінничанки: Зінаїда Іванівна Криловська (1895 р. н.), Тамара Борисівна Вансецька (1914 р. н.), Євдокія Королівна Соломон (1892 р. н.). Обвинувачення були трафаретними: будучи вороже налаштованими проти радянської влади через репресію їхніх чоловіків, жінки відвідували місця провокаційних розкопок масових поховань, проводили антирадянську пропаганду.

Утім, обставини, в яких перебували арештовані жінки, були різними. Так, З. Криловська, заарештована 22 лютого 1946 р.²²¹, свідчила на допитах, що із власної цікавості тричі відвідувала місця розкопок²²². Вона упізнала хустинку з ініціалами свого репресованого чоловіка, яку передала йому до Вінницької в'язниці. Обтяжуючою обставиною для ув'язненої стало те, що вона потрапила у кадри німецької кінохроніки, що згодом демонстрували у кінотеатрі ім. Коцюбинського²²³. Також кадри про упізнання З. Криловською свого чоловіка були опубліковані у газеті «Вінницькі вісті»²²⁴.

Т. Вансецьку заарештували також 22 лютого 1946 р.²²⁵ Вона упізнала свого чоловіка по шкарпетках, взуттю та штучних передніх зубах²²⁶. Переконавшись у смерті свого чоловіка, Т. Вансецька звернулася до міської управи з проханням видати тіло її чоловіка для проведення обряду поховання. Її клопотання задовольнили, але з умовою, що поховання буде велелюдним. Під час панахиди виступали представники нацистської оку-

²¹⁹ Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 26131, арк. 167.

²²⁰ Там само, арк. 180.

²²¹ Там само, спр. 26384, арк. 5.

²²² Там само, арк. 19.

²²³ Там само, арк. 24.

²²⁴ Там само, арк. 21.

²²⁵ Там само, арк. 47.

²²⁶ Там само, арк. 53, 53 зв.

паційної адміністрації та місцевої управи, які звинувачували радянську владу у масових вбивствах населення²²⁷. Свідчення Т. Вансецької про упізнання свого чоловіка були записані на платівку і згодом транслювалися на місцевому радіо²²⁸.

Є. Соломон заарештували 14 березня 1946 р.²²⁹ також за упізнання свого чоловіка. Її свідчення так само записали на платівку і транслювали по радіо²³⁰. Утім, Є. Соломон заперечувала факт упізнання свого чоловіка і стверджувала, що запис її свідчень здійснювався під примусом²³¹.

Вироком військового трибуналу військ МВС Вінницької області від 27 квітня 1946 р. три фігурантки отримали по 10 років таборів з ураженням у правах на 5 років та конфіскацією майна. З. Криловська засуджена за ст. ст. 54-а і 54-10 ч. 2, а Т. Вансецька й Є. Соломон за ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР²³². Ухвалою військового трибуналу військ МВС Українського округу від 31 травня 1946 р. вирок залишений без змін²³³. Лише 15 жовтня 1954 р., згідно з клопотанням Вінницької обласної комісії з розгляду кримінальних справ на осіб, які були засуджені за контрреволюційні злочини термін покарання для Є. Соломон зменшили до фактично відбутого²³⁴. Іншим засудженим по цій кримінальній справі вирок залишили без змін. 14 квітня 1955 р. З. Криловську звільнили достроково. Попри це жінка постійно писала скарги про перегляд її справи та реабілітацію, оскільки своєї провини не визнавала²³⁵. Її реабілітували лише 14 січня 1992 р. разом з іншими несправедливо засудженими²³⁶.

---

²²⁷ Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 26384, арк. 54–55.

²²⁸ Там само, арк. 58 зв.

²²⁹ Там само, арк. 80.

²³⁰ Там само, арк. 77.

²³¹ Там само, арк. 88–89.

²³² Там само, арк. 141 зв.

²³³ Там само, арк. 151–151 зв.

²³⁴ Там само, арк. 173.

²³⁵ Там само, арк. 180, 181–182, 185, 188–189, 191–193.

²³⁶ Там само, арк. 207–209.

Свідків вінницьких розкопок органи держбезпеки розшукували протягом повоєнних років. Так, 25 червня 1950 р. заарештували Галину Петрівну Грушковську, жительку с. Городниця Брацлавського району Вінницької області²³⁷. У 1943 р. на розкопках серед виставлених речей вона упізнала шапку свого батька, Петра Сильвестровича Грушковського, якого репресували у 1937 р. Після приїзду з розкопок вона розповіла про побачене односельчанам. У постанові на арешт зазначалося, що Г. Грушковська, як дочка репресованого батька, їздила влітку 1943 р. на «провокаційні розкопки, які проводили німецько-фашистські загарбники», а після повернення звідти «здійснювала наклеп на радянську владу»²³⁸.

Але Г. Грушковська свою вину не визнала, незважаючи на те, що свідки підтвердили відвідування нею розкопок у Вінниці. Із матеріалів слідства з'ясувалося, що Г. Грушковська упізнала свого батька. Цей факт оприлюднили у газеті «Вінницькі вісті». В офіційних матеріалах про розкопки у Вінниці серед 679 осіб, яких вдалося ідентифікувати, під номером 188 було зазначене ім'я Петра Сильвестровича Грушковського²³⁹.

Згідно судового вироку від 30 липня 1950 р., Г. Грушковська була засуджена за ст. 54-10 ч. 2 ККУ СРСР до 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна та ураженням виборчих прав строком на 5 років²⁴⁰. Касаційну скаргу Г. Грушковської ухвалою судової колегії у кримінальних справах Верховного Суду УРСР від 30 серпня 1950 р. було відхилено і вирок залишено в силі²⁴¹.

Згідно з постановою Президії Верховного Суду УРСР від 8 липня 1955 р. покарання для Г. Грушковської було пом'якшено до 6 років позбавлення волі²⁴². На подальшу долю жінки вплинув врятований Г. Грушковською льотчик Геннадій Льво-

²³⁷ Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 16119, арк. 8.

²³⁸ Там само, арк. 3.

²³⁹ Amtliches material zum massenmord von Winniza. – Berlin: Gedrukt in Deutschland Verlag, 1944. – S. 244.

²⁴⁰ Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 16119, арк. 139–140.

²⁴¹ Там само, арк. 148–149.

²⁴² Там само, арк. 161.

вич Костін, якого вона переховувала і лікувала вдома під час окупації. У 1970 р. генерал-майор авіації запасу Г. Костін мав намір опублікувати спогади про участь у німецько-радянській війні. У книзі був сюжет про обставини його порятунку Г. Грушковською. Знаючи, що вона була засуджена і відбувала покарання, Г. Костін 27 жовтня 1970 р. звернувся до прокурора Вінницької області для з'ясування причини її покарання. У листі він задав питання: чи варто згадувати у спогадах обставини його порятунку Г. Грушковською²⁴³.

Прокуратура Вінницької області, згідно з постановою від 16 листопада 1970 р., розпочала перевірку кримінальної справи Г. Грушковської. У підсумкових матеріалах зазначалося, що повторно допитані свідки суттєво змінили свідчення на користь Г. Грушковської. Також виявилось, що кримінальна справа на репресованого П. С. Грушковського була припинена 14 грудня 1970 р. через відсутність складу злочину. У мотиваційній частині прокурорського висновку зазначалася відсутність підстав для притягнення до відповідальності – свідчення свідків не перевірялися під час слідства, окремі свідчення були сфальсифіковані, арештованому не дали можливості скористатися правом на захист тощо. Сьогодні цинічною виглядає прокурорське твердження:

«Як встановлено, у 1937–1938 рр. у колишньому УНКВС по Вінницькій області допусkaliся порушення соціалістичної законності».

На підставі зазначених фактів ухвалу наркома внутрішніх справ та прокурора СРСР від 1 грудня 1937 р. про застосування вищої міри покарання стосовно П. С. Грушковського було скасовано²⁴⁴.

Прокуратура зазначила, якщо визнати факт упізнання під час розкопок у 1943 р. трупа свого батька, розстріляного у 1937 р., злочином, то й у цьому випадку Г. Грушковську не можна вважати винною. Адже у

«процесі перевірки з'ясовано, що Грушковський П.С. був засуджений до розстрілу у 1937 р. необґрунтовано і в даний час реабілітований»²⁴⁵.

²⁴³ Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 16119, арк. 166.

²⁴⁴ Там само, арк. 168–169.

²⁴⁵ Там само, арк. 256.

17 лютого 1971 р. рішення суду відмінено і справу на Г. Грушковську було припинено за відсутності складу злочину. Постановою пленуму Верховного Суду СРСР прокурорське клопотання затверджено, а Г. Грушковську реабілітовано²⁴⁶.

Ухвали щодо реабілітації чи зменшення покарання засуджених осіб за подібними звинуваченнями були різні. Так, жительку с. Обідне Вороновицького району Ольгу Антонівну Нагул заарештували 22 червня 1950 р.²⁴⁷ У постанові на арешт зазначалося, що О. Нагул, як дружина репресованого органами радянської влади Іларіона Івановича Нагула, проводила серед населення антирадянську агітацію. Серед звинувачень зазначалося, що влітку 1943 р. жінка їздила у Вінницю на розкопки могил осіб, страчених органами НКВС²⁴⁸. Там О. Нагул упізнала свого чоловіка по сорочці. Повернувшись до села, вона розповіла про це іншим жителям села. Інформація про І. Нагула була оприлюднена у газеті «Вінницькі вісті» від 13 липня 1943 р., як про упізнаного родичами по одягу серед ексгумованих трупів²⁴⁹. О. Нагул заперечувала звинувачення про упізнання свого чоловіка, антирадянську агітацію та наклепи на радянську владу, проте визнала факт поїздки до Вінниці на розкопки²⁵⁰.

21 липня 1950 р. О. Нагул визнали винною та засудили за ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР до 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна²⁵¹. Касаційну скаргу засудженої залишили без задоволення²⁵².

У 1955 р. постановою Президії Верховного суду УРСР від 28 лютого за поданням прокурорського протесту покарання О. Нагул зменшили до 5 років і звільнили із ув'язнення²⁵³. У постанові зазначалося, що вина її доведена і необхідні слідчі процедури

²⁴⁶ Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 16119, арк. 260.

²⁴⁷ Там само, спр. 26101, арк. 10.

²⁴⁸ Там само, арк. 3.

²⁴⁹ Там само, арк. 72.

²⁵⁰ Там само, арк. 13–19.

²⁵¹ Там само, арк. 95–95 зв.

²⁵² Там само, арк. 104–105.

²⁵³ Там само, арк. 115–116.

були дотримані. Але міра покарання була надто сувора і не враховувала те, що О. Нагул була засуджена вперше, походила з трудової сім'ї та мала похилий вік. Чи правомірно було засуджено її чоловіка, як це було у випадку з Г. Грушковською, ніхто не з'ясував. О. Нагул була реабілітована посмертно лише у 1991 р.²⁵⁴

Таким чином, діяльність органів держбезпеки відновлювалася одразу після звільнення від нацистів населених пунктів Вінницької області. Співробітники місцевих апаратів НКВС і НКДБ арештовували осіб, які співробітничали з окупаційною адміністрацією та місцевим самоуправлінням. Коло таких осіб швидко розширювалося. Оскільки вони мали родичів, знайомих, спілкувалися із сусідами, то місцеві апарати НКВС вважали політично неблагонадійним значну частину населення області. Виникало «замкнуте коло» чергового закруту політичних репресій: чим більше арештовували, тим більше зростала потреба у розширенні репресій.

Пріоритетним напрямом оперативної роботи стала боротьба з українськими націоналістами, яких керівництво радянської України небезпідставно вважало головною політичною загрозою комуністичному режиму. Для придушення національного руху активувалися агентурні мережі, створювалися мобільні оперативні групи, що спільно із підрозділами військ НКВС розгромали діючі в області загони УПА.

Паралельно проводилася оперативно-слідча робота по виявленню колабораціоністів, дезертирів, ухильників від мобілізації до Червоної армії. Для співробітників держбезпеки мотиви співпраці із нацистською окупаційною адміністрацією не були важливі. Для кримінального переслідування був головним сам факт співпраці з ворогом.

Оприлюднені цифри ухильників та дезертирів не є «захмарними» відносно кількості мобілізованих жителів області. Вони свідчили про відсутність загальної підтримки комуністичного режиму, як це утвердилося у радянських ЗМІ та «історіографії Великої Вітчизняної війни». Поява таких груп населення підт-

---

²⁵⁴ Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 26101, арк. 124–124 зв.

верджує тезу про наявність широкого спектру настроїв та поведінки населення УРСР, зокрема, як про небажання «воювати за радянську владу», так і про бажання елементарно зберегти власне життя під час масштабної війни. Мотиви дезертирства та ухиляння від мобілізації до Червоної армії ще потребують детального дослідження.

Зрозуміло, що дана розвідка не претендує на усебічний аналіз боротьби з антирадянськими елементами у перші повоєнні часи у Вінницькій області. Сподіваємося, що вона прислужиться у подальшому вивченню процесів «радянзації» Вінниччини після вигнання нацистів, особливостям функціонування місцевих органів радянської влади, їх стосунків з громадянами. Такий підхід, на нашу думку, здатний суттєво поглибити дослідження й осмислення історичних процесів в УРСР другої половини ХХ ст.

REFERENCES

1. *Amtliches material zom massenmord von Winniza*. (1944). Berlin: Gedrukt in Deutschlan Verlag. [in Deutschlan].
2. Baberovski, J. (2007). *Chervonyj teror. Istoriiia stalinizmu*. /Per. z nim.: Oleh Maievs'kyj. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
3. Babych, Ye., Patoka, V. (Comps). (2007). *Represii v Ukraini (1917–1990 rr.): Nauk.-dopom. bibliohraf. pokazhchyk*. / Avt. vstup. st. S. Bilokin'. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].
4. Dovzhenko, O. (2004). *Storinky schodennyka (1941–1956)*. Kyiv: Vyd-vo humanit. l-ry. [in Ukrainian].
5. Kalytko, S., Rubl'ov, O., Podkur, R., Shevchenko, L. (Comps). (2007). *Politychni represii v Ukraini. (1917–1980-ti rr.): Bibliohraf. pokazhchyk / Avt. vstup. st. S. Bilokin', R. Podkur, O. Rubl'ov*. Kyiv, 2007. [in Ukrainian].
6. Kravchenko, P. (2002). Dokumenty pro areshty svydktiv rozkopok 1943 roku u Vinnyts'komu parku / P. Kravchenko // *Politychni represii na Podilli v KhKh stolitti: materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Vinnytsia, 23–24 lyst. 2001 r.)* / redkol.: A. T. Davydiuk, P. M. Kravchenko, V. P. Latsyba. – Vinnytsia: Veles. [in Ukrainian].
7. Krojberger, S., Manntojfel', I., Shtejninger, A. (Comps). (2001). *Kommunizm, terror, chelovek. Diskussionnyye stat'i na temu «Chernoj knigi kommunizma»*. Kyiv: Optima. [in Russian].

8. Kurtua, S, Vert, N., Panne, Z. (Comps). (2008). *Chorna knyha komunizmu: Zlochyny, teror i represii* / Per. z fr. Ya. Kravets'. L'viv: Afisha, 2008. [in Ukrainian].
9. Malyhin, A. (2002). Represii 1919–1923, 1937–1947 rokiv na Podilli / A. Malyhin // *Politychni represii na Podilli v KhKh stolitti: materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Vinnytsia, 23-24 lyst. 2001 r.)* / redkol.: A. T. Davydiuk, P. M. Kravchenko, V. P. Latsyba. Vinnytsia: Veles. [in Ukrainian].
10. Potichnyj, P. J. (Ed.) (2007). *Litopys Ukrain's'koi Povstans'koi Armii: nova seriia. Vol. 8: Volyn', Polissia, Podillia: UPA ta zapillia 1944–1946. Dokumenty i materialy*. Toronto-L'viv. [in Ukrainian].
11. Potichnyj, P. J. (Ed.). (1989). *Litopys Ukrain's'koi Povstans'koi Armii: nova seriia. Vol. 4*. Toronto-L'viv, 1989. [in Ukrainian]
12. Potichnyj, P. J. (Ed.). (2002). *Litopys Ukrain's'koi Povstans'koi Armii: nova seriia. Vol. 1. Borot'ba UPA i natsionalistychnoho pidpillia: informatsijni dokumenty TsK KP(b)U, obkomiv partii, NKVS–MVS, MDB–KDB: 1943–1959*. Toronto-L'viv. [in Ukrainian].
13. Prylipko, T., Marchenko, O., Musina, Z. (Comps). (2008). *Politychni represii radians'koi doby v Ukraini: Nauk.-dop. bibliohraf. pokazhchyk / Avt. vstup. st. Yu. Shapoval*. Kyiv: Aristej. [in Ukrainian].
14. Serhijchuk, V. (2006). *Tavruichy vyzvol'nyj prapor. Diial'nist' ahentury ta spetsboivok NKVS–NKDB pid vyhliadom OUN–UPA*. Kyiv: PP Serhijchuk M.I. [in Ukrainian].
15. Serhijchuk, V. (Ed.). (2005). *Ukrains'kyj zdvyh: u 5 t. T. 4: Podillia. 1939–1955*. Kyiv: Ukr. Vyd. Spilka. [in Ukrainian].
16. Vasil'ev, V., Podkur, R., Gal'chak, S., Bajrau, D. Vajner, A. (Comps). (2010). *Zhizn' v okkupacii. Vinnickaya oblast' 1941–1944 gg*. Moskva: ROSSPE'N. [in Russian].
17. Vasyli'iev, V. (2002). Represyvnna polityka kerivnytstva SRSR na Podilli: pohliad z KhKhI stolittia // *Politychni represii na Podilli v KhKh stolitti: materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Vinnytsia, 23–24 lyst. 2001 r.)* / redkol.: A T. Davydiuk, P. M. Kravchenko, V. P. Latsyba. – Vinnytsia: Veles. [in Ukrainian].
18. Vasyli'iev, V., Kravchenko, P., Podkur, R. (2006). *Politychni represii na Vinnychchyni 1918–1980-ti rr. // Reabilitovani istoriieiu. Vinnyts'ka oblast'*. Kn.1. Vinnytsia. [in Ukrainian].
19. Vasyli'iev, V., Podkur, R. (2017). *Spivrobotnyky NKVS – vykonavtsi «Velykoho teroru» na Podilli*. Kyiv: Vydavets' V. Zakharenko. [in Ukrainian].

20. Vert, N. (2010). *Terror i besporyadok. Stalinizm kak sistema* / Per. s fr. A. I. Pigaleva. Moskva: ROSSPE'N: Prezidentskij centr B.N. El'cina. [in Russian].

Hula S. The struggle of the NKVD-NKDB ranks of the UkrSSR with anti-Soviet elements in the Vinnytsia's region

On the basis of the documents found, the activity of the Soviet state security agencies regarding the detection and arrest of anti-Soviet elements after the expulsion of the Nazis and their allies was analyzed. The circle of such expanding individuals included not only those who collaborated with the occupation administrations, but a significant number of people suspected of Ukrainian nationalism and dissatisfaction with the Soviet power. Following the front lines, the local authorities immediately included the state security organs, which began arrests and prosecutions of persons involved in the functioning of the Nazi and Romanian occupation administrations in one way or another. The circle of such persons quickly expanded, and since they had relatives, acquaintances, and communicated with their neighbors, the local apparatuses of the NKVD believed that the political environment was extremely unreliable for Soviet power. Under suspicion, almost everyone who survived the occupation and for its time was not a Soviet underground or partisan. Thus, there was a «closed circle» of another twist of political repression: the more arrested, the greater the need to expand repression. It is clear that in the Soviet communist regime such a way of functioning of the state security organs was natural, as they simultaneously conceived of a secret political police that defended and serviced the upper handfuls of the Communist Party. No wonder one of the most influential in the postwar years was the 2nd, and then the 5th MGB-KGB control of the Ukrainian SSR, fighting with anti-Soviet elements.

Particular attention is paid to the escalation of the struggle with Ukrainian nationalists, which the leadership of Soviet Ukraine and the republican NKVD undoubtedly considered as the main political threat of power. Documents show that in the course of the German-Soviet war, the leadership of the state security agencies carefully monitored the activities of Ukrainian nationalists, and after the expulsion of the Nazis, Soviet punitive structures considered the suppression of the national movement as one of the most important areas of activity.

Key words: state security bodies, anti-Soviet elements, Ukrainian nationalists, political repressions, Vinnytsia's region.